

De zin van het lezen

Over het leesgedrag van studenten in de negentiende eeuw

Janneke Blok

3866076

Nederlandse taal en cultuur

Eindwerkstuk bachelor op het gebied van (Vroeg)moderne Letterkunde

Onder begeleiding van prof. dr. Arnoud Visser

16 juni 2014

10.988 woorden

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Voorwoord	4
1. Inleiding	5
2. Kenschets studenten	8
2.1. Alexander van Goltstein	8
2.2. Jan Bastiaan Molewater	9
2.3. Jacob David Mees	10
3. Analyse deel I: Vormen	12
3.1. Wat las men?	12
3.2. Hoe vaak las men?	15
3.3. Wanneer las men?	16
3.4. Waar las men?	17
3.5. Met wie las men?	18
3.6. Welke leesstrategieën paste men toe?	19
4. Analyse deel II: Functies	21
4.1. Ontspannende functie	22
4.2. Creatieve functie	22
4.3. Emotieve functie	23
4.4. Informatieve functie	24
4.5. Zingevende functie	25
4.6. Esthetische functie	26
4.7. Sociale functie	28
5. Conclusie	29
Geraadpleegde literatuur	31
Bijlage 1: Leesgedrag in cijfers	32

Samenvatting

Met deze scriptie is kwalitatief onderzoek gedaan naar het leesgedrag van drie negentiende-eeuwse mannelijke studenten: Alexander van Goltstein uit Utrecht (1801-1808), Jan Bastiaan Molewater uit Leiden (1833-1835) en Jacob David Mees tevens uit Leiden (1872-1874). Aan de hand van hun dagboek aantekeningen zijn de vormen en de functies van hun leesgedrag in kaart gebracht. Hieruit is gebleken dat zij met name studieboeken lazen als onderdeel van hun studie en daarnaast ter ‘nuttige’ ontspanning romans, poëzie en wetenschappelijke lectuur uit eigen interesse. Daarnaast hadden ze ook allemaal hun eigen leesvoorkeuren. Goltstein las geregeld religieuze handboeken, Molewater verdiepte zich graag in filosofische werken en Mees las bijna dagelijks de krant. Alle drie de studenten lazen met name thuis, ’s ochtends en ’s avonds. ’s Middags lazen Molewater en Mees af en toe in leessociëteiten. Hun leesstrategieën liepen uiteen van oppervlakkig tot intensief lezen, afhankelijk van de literatuur die zij tot zich namen. Voortvloeiend uit de vormen van hun leesgedrag kan geconcludeerd worden dat bij Goltstein de ontspannende, creatieve, emotieve en zingevende functies van literatuur domineerden, terwijl dat bij Mees en Molewater de informatieve, esthetische en sociale functies waren. De resultaten van het onderzoek bevestigen het beeld dat (historische) lezers niet in bepaalde typen lezers in te delen zijn, maar dat ze verschillende vormen van leesgedrag vertonen.

Voorwoord

Graag wil ik de sectie Vroegmoderne Letterkunde van de opleiding Nederlandse taal en cultuur aan de Universiteit Utrecht bedanken voor hun betrokkenheid bij het schrijven van mijn bachelor eindwerkstuk over het leesgedrag van negentiende-eeuwse studenten, in het bijzonder prof. dr. Els Stronks voor haar inspiratie en prof. dr. Arnoud Visser voor zijn begeleiding tijdens het proces. Daarnaast wil ik mijn scriptiegroepje, bestaande uit mijn medestudenten en lotgenoten Elze Blees, Annerieke Schreuder, Clazien van den Bergh en Henrieke Heijkamp, dat geheel op eigen initiatief en door eigen verantwoordelijkheid heeft kunnen bestaan, bedanken voor hun ideeën en stimulerende woorden.

1. Inleiding

Gisterenmorgen ben ik weder tamelijk tijdig (8 ½ ure) opgestaan en heb den morgen wel iets uit Bichat gewerkt maar toch meest in de Confessions van Jean Jacques Rousseau verdiept gebleven. Het is ongelukkig dat ik van lectuur die mij boeit zoo moeilijk tot de studie kan overgaan. Echter wil ik daarom die lectuur niet vermijden want behalve dat zij ook tot de beschaving niet weinig bijdraagt, went zij mij eenigszins aan het eeuwigdurend bekijken en schrijven van letters. Zoo [is] dit toch op tijd nog goed. Bovendien houdt zij mij van vele kostbare en ondoelmatige vermaken af. (p. 25-26)

Bovenstaande passage schreef de Leidse medicijnenstudent Jan Bastiaan Molewater op 22 augustus 1833 's middags in zijn dagboek getiteld 'Hoe zal het met mij aflopen', dat hij in de periode van 1833 tot en met 1835 bijhield. In dit dagboek deed Molewater uitvoerig verslag van zijn studentenleven, de buitenlandse reisjes die hij maakte en de lectuur die hij las. Uit bovenstaand citaat blijkt de dringende behoefte van Molewater om niet alleen de literatuur te lezen die zijn studie hem verplichtte, maar daarnaast ook literatuur te lezen ter 'nuttige' ontspanning. Deze tweedelige functie van literatuur als middel om enerzijds kennis op te doen en anderzijds de werkelijkheid even te ontvluchten, is wellicht al eeuwenoud. Het dagboek geeft niet alleen inzicht in wat literatuur voor Molewater betekende, maar zijn dagelijkse aantekeningen geven ook antwoord op vragen als wat, waar, wanneer en hoe hij las.

Deze scriptie gaat over het leesgedrag van drie Nederlandse, mannelijke studenten uit de negentiende eeuw aan de hand van een primaire tekstanalyse van hun dagelijkse aantekeningen hierover in hun dagboeken. Gekozen zijn de dagboeken van de studenten Alexander van Goltstein (1808-1808) uit Utrecht, Jan Bastiaan Molewater (1833-1835) en Jacob David Mees (1872-1874), die beiden afkomstig waren uit Rotterdam en in Leiden studeerden. De drie dagboeken bestrijken elk een andere periode uit de negentiende eeuw en zijn in drie verschillende steden tot stand zijn gekomen.¹ In de analyse is er onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van leesgedrag en de verscheidende functies die het lezen voor hen vervulden in het dagelijks leven. Bij vormen van leesgedrag zal ik kaart worden gebracht wat, hoe vaak, wanneer, met wie en hoe de drie studenten lasen. De analyse van de functies zal zich richten op verschillende mogelijkheden. Deze kunnen immers uiteenlopen van sociale, ontspannende en zingevende functies tot literatuur als middel om het 'zelf' en de wereld om zich heen beter te leren begrijpen.

Met dit onderzoek kan inzicht gegeven worden in leesgedrag van studenten uit de negentiende eeuw. Vanaf de jaren '80 van de twintigste eeuw is het interdisciplinaire onderzoek gestart naar de geschiedenis van het lezen. Een belangrijke aanleiding voor dit relatief nieuwe onderzoeksterrein

¹ Op het spoor gekomen via het Onderzoeksinstituut Egodocument en Geschiedenis op: www.egodocumet.net.

vormde de tegenwoordige mediarevolutie. ‘Lezen’ werd niet langer gezien als een vaststaand verschijnsel, maar als een veranderlijk fenomeen dat tijd- en cultuurgebonden is.² Een andere aanleiding was de receptietheorie, die sinds de jaren ’70 van de vorige eeuw de literatuurwetenschap domineert.³ Volgens deze theorie komt de betekenis van een tekst pas tot stand in de relatie tussen de tekst en de lezer.⁴ Hierdoor verschoof de aandacht in de literatuurwetenschap van de auteur naar de (historische) lezer.

Jarenlang is er vooral veel kwantitatief onderzoek verricht naar de leescultuur in de vroegmoderne tijd in het licht van Engelsings leesrevolutie. De leesrevolutie die Engelsing heeft verondersteld, zou hebben plaatsgevonden in de achttiende eeuw ten gevolge van het nieuwe verlichtingsideaal. Men zou de christelijke canon opzij hebben geschoven, die voorheen intensief en herhaaldelijk werd gelezen, en meer en gevarieerder zijn gaan lezen. Daarbij zou door gunstige economische omstandigheden ook het lezerspubliek zijn toegenomen: niet alleen mensen uit de hogere sociale kringen konden literatuur tot zich nemen maar ook mensen uit de lagere sociale kringen.⁵ Engelsings idee over de achttiende-eeuwse leesrevolutie is echter door meerdere studies weerlegd door onder andere Kloek en Wijnand (1988) naar de leescultuur van Middelburg in de negentiende eeuw, Brouwer (1995) naar de leescultuur van Zwolle in de achttiende eeuw en Kruif (1999) naar de leescultuur van Den Haag in dezelfde eeuw. Bovendien ontstond het idee dat kwantitatieve gegevens over de leescultuur alleen een vage schim laten zien van de algemene historische lezer en niet concreet hoe individuele historische lezers met boeken omgingen.⁶ In de daaropvolgende jaren zijn er verschillende studies gedaan naar individuele historische lezers met behulp van egodocumenten, zoals dagboeken. Dit bleek een uitstekende methode te zijn om meer zicht te krijgen op de *beleving* van het lezen.⁷ De meest bekende studie binnen deze benaderingswijze is ongetwijfeld die van Baggerman en Dekker (2009) naar de jonge Otto van Eck, die onder streng toezicht van zijn ouders jarenlang in zijn dagboek notities optekende van de boeken die hij las (samen met zijn ouders).⁸ In navolging op Baggermans en Dekkers onderzoek zijn ook de dagboeken van een aantal Engelse, Schots en Amerikaanse kinderen uit dezelfde periode bestudeerd. Uit dit vergelijkend onderzoek is gebleken dat het leesgedrag van deze buitenlandse, individuele historische lezers veel overeenstemming vertoonde met dat van Otto van Eck.⁹

Op dit moment zijn er vooral casestudies gedaan naar het leesgedrag van jeugdige – zoals blijkt uit de hierboven beschreven studies – en/of buitenlandse individuele historische lezers uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, zoals de zestiende-eeuwse Italiaanse molenaar Menocchio door

² Blaak, J. (2004). P. 14.

³ Blaak, J. (2004). P. 14.

⁴ Brillenburg Wurth, Kiene & Rigney, Ann (2006). P. 205.

⁵ Blaak, J. (2004). P. 22.

⁶ Blaak, J. (2004). P. 30.

⁷ Blaak, J. (2004). P. 36-37.

⁸ Baggerman, A. (2011). P. 16.

⁹ Baggerman, A. (2011). P. 16.

Ginzburg, de zeventiende-eeuwse Engelsman Samuel Pepys door Chartier, de achttiende-eeuwse Anna Larpart door Brewer en de Franse achttiende-eeuwse koopman Jean Ranson door Darnton.¹⁰ Een uitzondering hierop is het omvangrijke onderzoek van Blaak (2004) naar vier Nederlandse individuele historische lezers uit de zeventiende en achttiende eeuw, namelijk de Haagse schoolmeester David Beck, de Delftse regent Pieter Teding van Berkhout, de Amsterdamse klerk Jan de Boer en de bevindelijke Jacoba van Thiel. Uit dit onderzoek is gebleken dat er niet gesproken kan worden van bepaalde typen lezers, zoals lange tijd in navolging op Engelsings leesrevolutie werd gedacht, maar dat lezers verschillende vormen van leesgedrag vertonen.¹¹ Tot op heden is er nog geen onderzoek verricht naar het leesgedrag van individuele historische lezers uit de negentiende eeuw. De Vries (2013) heeft in haar boek *Een stad vol lezers* wel een mooi overzicht gegeven van de leescultuur in Haarlem van 1850-1920, maar dit onderzoek beperkt zich tot één enkele stad en berust op kwantitatieve gegevens. De drie genoemde studentendagboeken uit de negentiende eeuw die centraal zullen staan in deze scriptie kunnen de studie van De Vries aanvullen en verrijken. Studenten zijn naar mijn inziens een interessante groep individuele historische lezers om te onderzoeken, omdat studenten niet meer gecontroleerd werden door hun ouders in wat zij lazen en daarover opschreven in hun dagboek – zoals wel kinderen als Otto van Eck – en belezeneid een groot onderdeel uitmaakte van hun studie.

¹⁰ Baggerman, A. (2011). P. 12-13.

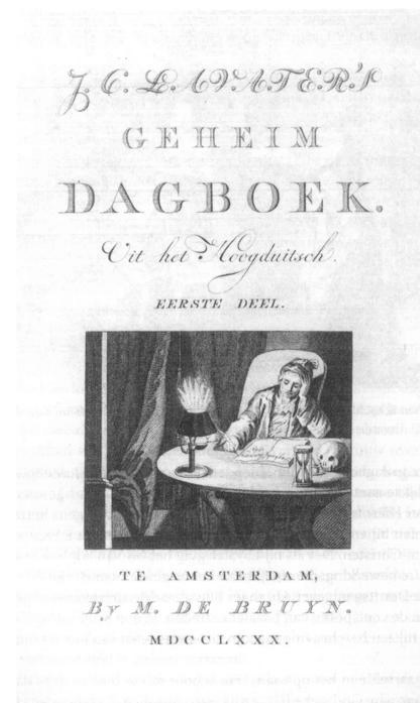
¹¹ Blaak, J. (2004). P. 294-295.

2. Kenschets studenten

2.1. Alexander van Goltstein

Alexander van Goltstein werd op 12 augustus 1784 geboren als zoon van een rijke adellijke familie uit Gelderland. Samen met zijn één jaar oudere broer Philip werd hij opgevoed door kindermeiden en onderwezen door huisonderwijzers, zoals gebruikelijk was binnen de adellijke cultuur. Ook brachten zij een tijd op een stedelijke Franse en Engelse kostschool in Arnhem door als onderdeel van een goede opvoeding. Op vijftienjarige leeftijd, zoals toen gebruikelijk was, begon Goltstein samen met zijn broer als student letteren aan de universiteit van Utrecht. Daar volgde hij verschillende vakken aan zowel de artes- als juridische faculteit (w.o. natuurrecht, metafysica, logica, mathesis, historie en Grieks). Goltstein haalde geen universitaire graad, omdat hij geen titel nodig had gezien zijn adellijke status. Gedurende zijn hele studententijd woonde hij thuis bij zijn ouders, met wie hij een moeizame relatie had. Na zes jaar gestudeerd te hebben, werd hij onder druk van zijn ouders eind 1807 aangesteld als auditeur bij de Staatsraad, hoewel hij zelf liever tuinman was geworden. In 1808 verhuisde hij met de Staatsraad mee naar Amsterdam, waar hij voor het eerst een kamer betrok. Nog voor zijn dertigste, op 11 maart 1813, overleed Goltstein om een onbekende reden.

Goltstein hield van 1801 tot en met 1808 een dagboek bij, dat hij ‘De vertrouwde van mijn hart’ noemde. Dit is een toepasselijke titel, omdat hij in zijn dagboek opmerkelijk openhartig is over zijn gevoelens. Het dagboek is een combinatie van een piëtistisch¹² dagboek en een van de vroegste voorbeelden van een ‘journal intime’, waarin zelfreflectie centraal staat.¹³ Hij werd bij het schrijven van een dagboek geïnspireerd door het *Geheim dagboek* (1771) van de Duitse predikant Johann Kaspar Lavater (1741-1801). Gedurende de periode dat Goltstein een dagboek bijhield, had hij last van zowel lichamelijke kwalen als depressieve klachten ten gevolge van

Afbeelding 1 Titelpagina van de Nederlandse vertaling van het *Geheim Dagboek* van Lavater (1780). Foto UB Amsterdam.

¹² Piëtisme was een stroming binnen het gereformeerde protestantisme, die een bloeiperiode kende in de 17de-eeuwse Nederlanden. De piëtisten pleitten voor een persoonlijke, innerlijke en praktische geloofsbeleving.

‘Piëtistische literatuur’ via het Algemeen Letterkundig Lexicon op: www.dbnl.org.

¹³ Limonard, J. (1994). P. 42.

een geloofscrisis.¹⁴ Golstein worstelde met het probleem dat hij zijn eigen identiteit wilde vormgeven, maar allerlei (christelijke) normen die hem van buiten werden opgelegd dit proces in de weg stonden. Zo las Golstein veel romans die tot de verbeelding spraken, om de eenzaamheid te verdrijven, en masturbeerde hij zichzelf geregeld.¹⁵ Voor deze twee ‘schadelijke’ activiteiten waarschuwden vele geschriften uit die tijd. Dit moet Goltstein een diepgaand schuldgevoel hebben bezorgd. Voor advies ging Golstein te rade bij literatuur van Reinhard, Franklin en Garve en herkenning vond hij in het lezen van romans. Daarnaast werd hij geïnspireerd door de hoogleraren Van Heusde en Heringa aan de universiteit van Utrecht. Van Heusde, hoogleraar in geschiedenis, oudheden, welsprekendheid en Griekse taal, stimuleerde zelfkennis en zelfontplooiing en probeerde de filosofie en het christendom met elkaar te verzoenen. Heringa daarentegen verwierp als hoogleraar dogmatische, hermeneutische en homiletische theologie het rationalisme in de theologie. Maar op 15 oktober 1806 valt Goltstein definitief van zijn geloof af en wordt ook Heringa voor het laatst genoemd in zijn dagboek: ‘Het onvaste gebouw van Godsdienst, hetwelk sedert verscheide jaren het mijne was, is langzamerhand aan het waggelen geraakt, en stort door hevige schokken in. Het was voornamentlijk ter gelegenheid van de catechisatie bij Heringa opgerigt.’ (p. 107). Golstein heeft van alle drie studenten de meest neerslachtige indruk op mij gemaakt.¹⁶

2.2. Jan Bastiaan Molewater

In het jaar dat Golstein stierf, zag Jan Bastiaan Molewater op 16 augustus 1813 voor het eerst het daglicht. Hij werd geboren als zoon van de vermogende Rotterdamse belastingontvanger Adriaan Molewater (1774-1855). Op dertienjarige leeftijd werd Molewater naar de kostschool Noorthey in Voorschoten gestuurd ter voorbereiding op zijn rechtenstudie aan de Leidse Hogeschool, waar hij op zeventienjarige leeftijd werd ingeschreven. Binnen één jaar, in 1831, stapte hij over naar de studie

Afbeelding 2 Jan Bastiaan Molewater als student.

medicijnen. Molewater had een actief studentenleven als één van de oprichters van de *Rederijkerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid*¹⁷, het Leidse Studenten Corps en lid van verschillende disputen. In 1840 slaagde Molewater cum laude voor zijn medische studie. Na zijn promotie vestigde hij zich in zijn geboortestad Rotterdam, waar hij al snel een vooraanstaande positie als arts kreeg. In 1848 werd Molewater benoemd tot directeur van het nieuwe Coolsingelziekenhuis van Rotterdam. Naast zijn directeurschap doceerde hij vanaf 1851 aan de Klinische School. In ditzelfde jaar trouwde hij met zijn nicht Guillemine Louise Rose (1827-

¹⁴ Het overlijden van Philip vlak voor de aanvang van zijn dagboek kan hier ook invloed op hebben gehad.

¹⁵ In het dagboek grafisch weergegeven met *, op aanraden van Lavater, en expliciet aangeduid met de term ‘onanie’ (p. 115).

¹⁶ Al bovenstaande informatie is gebaseerd op de inleiding op het dagboek van Alexander van Goltstein door Limonard, J. (1994). P. 7-48.

¹⁷ Nicolaas Beets was ook lid van deze rederijkerskamer.

1905), met wie hij vier dochters kreeg. In 1852 raakte hij ook betrokken bij de Inrichting voor Doofstommenonderwijs, waar hij het liplezen propageerde. Molewater beleefde een succesvolle carrière als vooruitstrevend arts en had daarnaast zijn leven lang een brede culturele belangstelling. Op 9 december 1864, op 51-jarige leeftijd, stierf Molewater aan de erfelijke ziekte jicht¹⁸.

Molewater hield van 1833 tot en met 1835 met vlagen het dagboek getiteld 'Hoe zal het met mij aflopen' bij. In dit dagboek doet hij verslag van zijn drukke studentenleven, de buitenlandse reisjes die hij maakte naar Duitsland en de filosofische literatuur waardoor hij zich liet inspireren. Openhartig scheef Molewater over de risico's van onbeschermd seksuele gemeenschap, zoals geslachtsziekten en ongewenste zwangerschappen, waar hij en zijn medestudenten mee te maken kregen. Het dagboek laat ook een sombere kant van Molewater zien. Het opschrijven van leuke dingen hielp hem in periodes dat hij het moeilijk had:

[...] daar misschien een sombere bui oorzaak mogt zijn dat ik mij zelve misken of ten minsten verkeerd beoordeel, omdat ze [dagboek aantekeningen] welligt door de herinnering aan alleraangenaamste uren in staat zullen zijn mijne mismoedigheid te verdrijven en door het doen terugzien op mijne nu heerschende gemoedsstemming en mijne tevredenheid met mijne tegenwoordige wijze van handelen, de dwalingen zullen kunnen oplossen waartoe ik in de beschouwing van mijn *ik* zoo dikwerf verleid wordt. (p. 68-69)

Zelfreflectie speelt, evenals in het dagboek van Goltstein, in het dagboek van Molewater een grote rol.¹⁹

2.3. Jacob David Mees

Jacob David Mees werd op 7 november 1852 geboren als zoon van een aanzienlijk bankiersgeslacht in de negentiende eeuw. De familiefirma Rudolf Mees & Zoonen, belangrijkste bank van Rotterdam, was op dat moment in het bezit van zijn vader Jan Mees. Jan Mees kreeg met zijn vrouw Joanne van Stolk in korte tijd zeven kinderen, waarvan er tussen 1857 en 1862 drie op zeer jonge leeftijd overleden. Moeder overleed nog geen jaar later, in 1863, aan dezelfde ziekte als haar kinderen: tuberculose. Dit was de reden dat Mees in 1865 door zijn alleenstaande vader naar het instituut van de heer Kooiman te Utrecht werd gestuurd. Op deze kostschool voelde hij zich ongelukkig en vluchtte in het lezen:

Afbeelding 3 *Jacob David Mees als student.*

¹⁸ Reumatische ziekte

¹⁹ De informatie uit deze paragraaf is afgeleid van de inleiding op het dagboek van Jan Bastiaan Molewater door Eijssens, H. (1999). P. 11-20.

Hoe dikwijls heb ik gezeten in een hoek van de kamer bij het raam met een nieuw werk van Aimard²⁰ in de hand, dan kon men in die kamer lachen en praten, dan kon de huishoudster daar brommen of visite makende tantes hun aanmerkingen luchten over de onbeleefde jongen aan het raam, hij hoorde niets, hij las en was gelukkig. Terwijl de tantes spraken over het gekke toilet dat een hunner vrienden op de laatste partij had gedragen, was de kleine jongen aan het raam op de buffeljagd aan de oevers van de Missouri, of vervolgde door de dichte Wouden van de Arkansas de roodhuiden en zwartvoeten die een beeldschoon meisje geroofd hadden.²¹

Na twee jaar op de kostschool te hebben doorgebracht, ging Mees naar het Erasmiaansch Gymnasium. In deze jaren bewees hij dat hij de geschikte zoon was om naar de universiteit te gaan met het oog op het overnemen van de familiefirma. Op achttienjarige leeftijd, in 1870, werd hij als student rechtsgeleerdheid ingeschreven aan de Leidse universiteit. Al snel nadat hij aan zijn studie was begonnen, betrok hij een kamer in Leiden en begon een actief studentenleven voor hem. Hij was onder andere lid van het Leidse Studenten Corps, een actief deelnemer van het dispuut *Chrysostimus* en medeoprichter van het gezelschap *Roterodamum*. Daarnaast deed hij aan kroegbezoeken, uitstapjes naar het platteland en paardrijden. Mees had veel vrienden in zowel Leiden als Rotterdam en onderhield een goede band met zijn ouderlijk huis. Zo reageerde die zeer positief op het hertrouwen van zijn vader in 1872, omdat dit ‘ons huis gezelliger zou maken’ (p. 65). In 1873 overleed zijn oudste broer Ru op vierentwintigjarige leeftijd aan de ‘familieziekte’ tuberculose. Vlak daarna werd ook bij Mees tuberculose geconstateerd en hij overleed op tweeëntwintigjarige leeftijd, om precies te zijn op 7 februari 1875.

Mees hield een dagboek bij in de periode van 1772 tot en met 1774. Het dagboek bestaat uit drie delen. In de eerste twee delen bracht hij vrij zakelijk verslag uit van zijn dagelijkse bezigheden en de literatuur die hij las. In het laatste gedeelte, dat de periode bestrijkt dat hij ziek was, vertelt hij meer over zijn gevoelens en gedachten. Ondanks zijn ziekte bleef hij altijd positief, getuige: ‘Ik ga er [pleuris of bloedspuwing] volstrekt niet over tobben en zal trachten vrolijk door te leven zoolang mijn lichaam het mij toelaat.’ (p. 108). Het vrolijke dagboek van Mees was vooral een manier om zaken te onthouden dan een middel tot zelfreflectie, zoals bij de meer droefgeestige Golstein en Molewater het geval was.²²

²⁰ Gustave Aimard (1818-1883), Frans schrijver van avonturenromans.

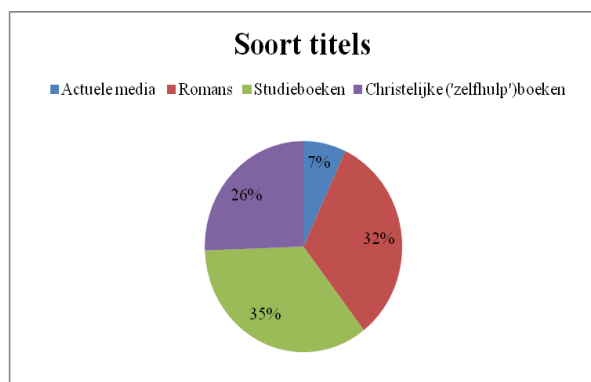
²¹ Als student publiceerde Jacob David Mees het korte prozastuk ‘Iets over lezen’ in het *Studenten Weekblad*, waarin hij zichzelf als lezend jongetje beschreef. Op 7 mei 1872 las zijn vriend Loeff dit stuk aan Mees voor en bekritiseerde het positief, maar desondanks verklapte Mees niet dat hij het zelf geschreven had (p. 53-54).

²² De informatie uit deze paragraaf is gebaseerd op de inleiding bij het dagboek van Jacob David Mees door Nijs, T. de (1997). P. 7-28.

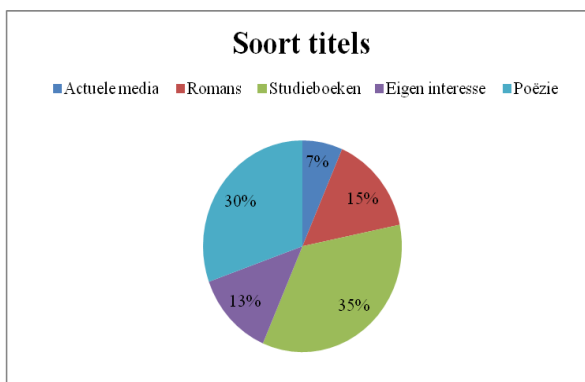
3. Analyse deel I: Vormen

3.1. Wat las men?

Uit de analyse van het materiaal²³ is gebleken dat er zowel overeenkomsten als verschillen zijn tussen de literatuur die de drie studenten lezen gedurende de periode dat zij hun dagboek bijhielden. Deze verschillen en overeenkomsten manifesteren zich op twee gebieden: het soort literatuur dat zij lezen en de taal waarin deze literatuur is geschreven. Deze gegevens zijn gebaseerd op alle titels die de studenten in hun dagboeken noemen. Zo specificerden de studenten vrijwel altijd de teksten die zij lezen, waardoor eruit afgeleid kan worden om wat voor soort teksten het gaat en de taal waarin deze teksten zijn geschreven. In onderstaande tabellen zijn de verschillende genres die Alexander Goltstein, Jacob David Mees en Jan Bastiaan Molewater lezen visueel weergegeven in percentages van het totaal aantal titels (100 procent):

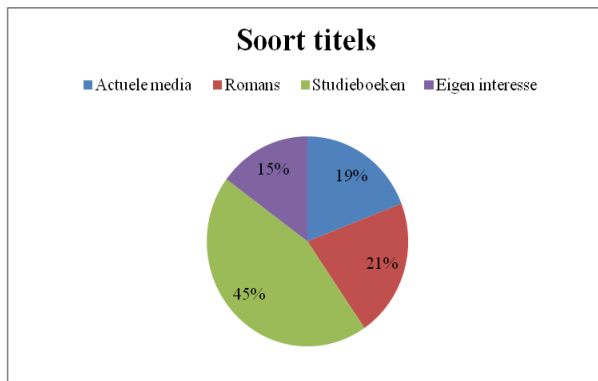

Tabel 1 *Het soort lectuur dat Alexander Goltstein las.*

Tabel 2 *Het soort lectuur dat Jan Bastiaan Molewater las.*

²³ Bijlage 1: Leesgedrag in cijfers. De verzamelde gegevens geven uitsluitend een globaal beeld van wat, wanneer en hoe vaak de drie studenten lezen volgens hun dagboek aantekeningen. Hoewel precisie is nagestreefd bij het weergegeven van het leesgedrag in cijfers speelt de interpretatie van de onderzoeker daarbij onvermijdelijk een rol. Bij de lijst van titels is geturfd hoe vaak de studenten een bepaalde titel hebben genoemd in hun dagboek. Vervolgens zijn de titels gecategoriseerd naar genre en taal. Hierbij was het niet altijd gemakkelijk te achterhalen om wat voor soort titels het ging, vooral betreffende het onderscheid tussen studieboeken en informatieve literatuur voor eigen interesse. De Nijs (1997) stelt in zijn inleiding op het dagboek van Jacob David Mees dat in de negentiende eeuw de vakken klassieke talen, oudheden, algemene geschiedenis wiskunde en logica examenonderdelen waren van het Propaedeutisch examen van de rechten- en letterenstudie (p. 20). Gezien het feit dat Mees en Goltstein als studenten rechtsgeleerdheid en letteren veel boeken over deze onderwerpen lezen, is deze uitspraak als uitgangspunt genomen bij het gemaakte onderscheid tussen studieboeken en boeken voor eigen interesse. De aangehaalde romans door Goltstein zijn niet als studieboeken gecategoriseerd, omdat hij in zijn dagboek herhaaldelijk reflecteert op de spannende en wellicht onzedelijke werking van romans op hem. Bovendien leidde het lezen van romans hem vaak af van zijn studie (p. 81). Het aantal titels per genre en taal van elke student zijn berekend ten opzichte van hun totaal aantal titels in percentages.

Tabel 3 *Het soort lectuur dat Jacob David Mees las.*

Alle drie de studenten lazen vooral literatuur gerelateerd aan hun studie. Voor Goltstein waren dat verscheidene boeken over uiteenlopende vakken, van Grieks tot logica, voor zijn Propaedeutisch examen van zijn letterenstudie (35 procent). Molewater verdiepte zich voor zijn medicijnenstudie in verschillende medische boeken (35 procent), terwijl Mees zich als rechtenstudent met name bezig hield met het lezen van boeken over recht (45 procent).

Naast deze verplichte kost lazen zij ter ontspanning romans en poëzie. Goltstein verslond romans (32 procent) over personages van zijn leeftijd, die met dezelfde identiteitsproblemen worstelden als hij. Voorbeelden hiervan zijn *Sophiens reise von Memel nach Sachsen* van Hermes (6 keer genoemd) en *Theodoor, of de vondeling* van Lafontaine. In deze laatste roman wordt een barones geconfronteerd met de risico's van het veel en oppervlakkig lezen.²⁴ Molewater verkoos poëzie (30 procent) duidelijk boven proza (15 procent). Hij was een groot fan van de Duitse dichter Goethe, getuige 'Goethe moet ik blijven lezen: die kan mijn vriend worden, dat gevoel ik.' (p. 58) en '[...] *Ifingenie* van Göthe gelezen, een meesterstuk geheel naar mijn' zin. Rustig en verheven en vol van de heerlijkste kernspreuken. Göthe is mijn man.' (p. 89). Mees las daarentegen vooral romans (21 procent) van de bekende Franse schrijver Victor Hugo en de Engelsman Charles Dickens. Over het werk van Victor Hugo was Mees echter niet zo te spreken en dat las hij dan ook niet voor zijn plezier: 'Gelezen in Han d'Island van Victor Hugo, weinig interessant. Gewerkt aan *Miserables* waar ik een lezing over moet houden in mijn krans te Rotterdam en een mondelinge voordracht op *Chrysostimus*²⁵.' (p. 56). Charles Dickens voldeed wel aan Mees' idee over wat goede literatuur is. Over hem schreef hij op maandag 8 april 1872 de volgende lovende woorden: 'Ik vind het zeer merkwaardig dat een man die zijn boeken in afleveringen uitgaf naarmate hij schreef, zoodat hij als de eerste aflevering was verschenen niet alleen de overige nog niet klaar had, maar zelfs zijn plan niet vast in het hoofd had, zulke meesterwerken heeft kunnen leveren.' (p. 41-42). Opvallend is dat Goethe ook bij Mees zeer in de smaak viel, evenals bij Molewater. De verhaaltstof uit Goethe's roman *Die*

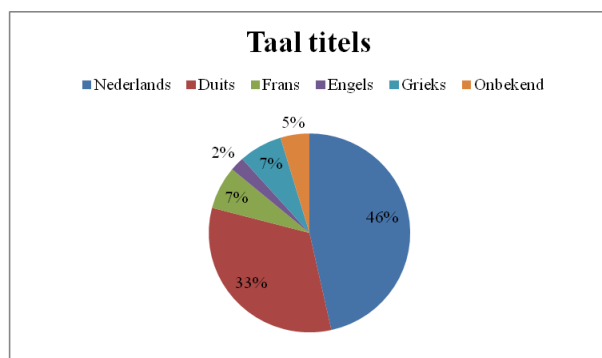
²⁴ Limonard, J. (1994). P. 34.

²⁵ Dispuut voor welsprekendheid. *Chrysostimus* verwijst waarschijnlijk naar de Griekse heilige Johannes Chrysostomus.

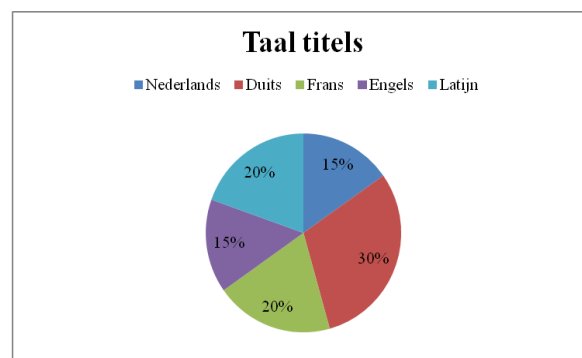
Leiden des jungen Werthers noemt hij herhaaldelijk ‘schoon en waar’ (p. 38-40). Blijkbaar was Goethe voor een aantal studenten in de negentiende-eeuwse Nederlanden een toonaangevend dichter.

Naast studieboeken en ontspannende lectuur lazen Golstein, Molwater en Mees ook actuele media, zoals kranten, tijdschriften, brochures, toespraken, enzovoorts. Mees las bijna dagelijks de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC). Dit is te verklaren vanuit het feit dat de NRC bij uitstek een krant was voor de liberale burgerij, waar de familie van Jacob David Mees deel van uitmaakte (p. 35). Naast kranten las Mees verscheidende tijdschriften, zoals *De Gids*. Molewater en Goltstein lazen in veel mindere mate actuele media dan Mees (19 procent ten opzichte van tweemaal 7 procent). Molewater las daarvoor in de plaats vooral informatieve werken van verschillende filosofen waarvoor hij zichzelf naast zijn bètastudie interesseerde (13 procent), zoals Jean-Jacques Rousseau, reeds genoemd in de inleiding. Golstein las als christen in een geloofscrisis veel religieuze lectuur, waaronder verscheidende handboeken (26 procent). Reinhardts *System der christlichen Moral* nam hij daarvan verreweg het vaakst ter hand (12 keer genoemd) ter ondersteuning van zijn zoektocht naar zijn identiteit. Daarnaast las hij geregeld werk van de praktische Amerikaanse moralist Benjamin Franklin en de Duitse moraalfilosoof Christian Garve (beiden 5 keer genoemd). Golstein week in het lezen van zo veel religieuze literatuur duidelijk af van de andere twee studenten, die een brede wetenschappelijke interesse hadden.

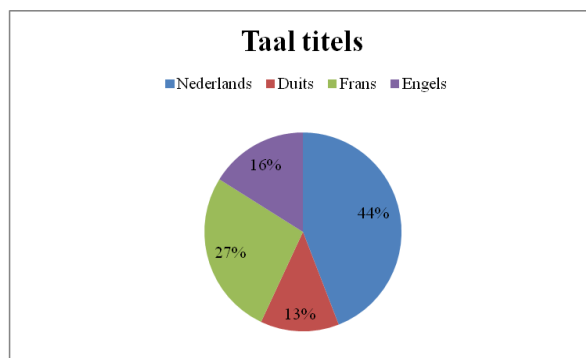
Uit onderstaande tabellen valt af te lezen in welke taal de studenten in meer of mindere mate literatuur lazen, uitgedrukt in percentages:

Tabel 4 De taal waarin Alexander van Goltstein lectuur las.

Tabel 5 De taal waarin Jan Bastiaan Molewater lectuur las.

Tabel 6 De taal waarin Jacob David Mees lectuur las.

De taal waarin de drie studenten hun lectuur lasen, varieerde van het Nederlands tot het Latijn. Goltstein en Mees lasen het merendeel van hun lectuur in hun moedertaal (gemiddeld 45 procent). Daarnaast lasen zij vooral in het Duits, Frans en Mees ook wel in het Engels. Molewater las het meeste in het Duits (30 procent) en Frans (20 procent). Bovendien las hij als enige student geregeld wat lectuur in het Latijn (20 procent), dat valt te verklaren uit zijn achtergrond als student medicijnen. Goltstein las een aantal Griekse werken (7 procent), omdat hij in Grieks onderwezen werd door Nijhoff in verband met zijn Propeadeutisch examen. Opvallend is dat alle drie de studenten relatief weinig Engelse boeken lasen (tussen de 2 en 16 procent). De Vries heeft in *Een stad vol lezers* de leescultuur van het negentiende-eeuwse Haarlem beschreven aan de hand van kwantitatieve gegevens. Op basis van uitleenregisters van het Leesmuseum concludeert zij dat er minder Engelstalige boeken werden uitgeleend dan Franse en Duitse boeken, omdat volgens haar de meeste leden minder leesvaardig waren in de Engelse taal.²⁶ Deze conclusie geldt zeer waarschijnlijk ook voor de drie hier bestudeerde studenten.

3.2. Hoe vaak las men?

Hoe vaak de drie studenten precies lasen, valt moeilijk op te maken uit hun dagboek aantekeningen. Ten eerste zijn er perioden dat zij trouw en minder trouw hun dagboek bijhielden, dat op te maken valt uit het feit dat zij de stukken die zij in hun dagboek schreven altijd heel precies dateerden. Soms vermeldden ze zelfs het tijdstip waarop ze in hun dagboek schreven. Ten tweede is het zeer waarschijnlijk dat zij niet altijd in hun dagboek optekenden wanneer zij hadden gelezen. Aantekeningen over het lezen spelen echter wel een grote rol in het soort informatie dat zij opschreven in hun dagboek. Wanneer zij enige dagen achter elkaar in hun dagboek schreven, had daarvan vrijwel elke dag een aantal aantekeningen betrekking op het lezen. Hieruit kan met enige voorzichtigheid geconcludeerd worden dat zij vaak en veel lasen, waarschijnlijk dagelijks. Een concreet bewijs voor deze veronderstelling vormt een citaat uit het dagboek van Goltstein over het dagelijks lezen in de bijbel: ‘Daar ik in het begin mij zeer kwalijk bevond wanneer ik iets met aandacht las, ben ik langzamerhand gewendt geworden om dagelijks een afdeling in den Bijbel te lezen: [...]’ (p. 68). Mees las in plaats van de bijbel (bijna) dagelijks de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Ook Molewater was in zijn dagelijks leven druk met het lezen van boeken, getuige: ‘Hedenavond heb ik op mijne kamer alles opgeruimd en papiertjes gelegd in alle boeken met welke lectuur ik bezig ben, dat geeft ten minsten zekere orde.’ (p. 25). Overigens waren de studenten ook verplicht om geregeld literatuur te lezen voor een goed verloop van hun studie en andere activiteiten, zoals leessociëteiten.²⁷

²⁶ Vries, B. de (2011). P. 181.

²⁷ Mathijssen, M. (1987). P. 46-47.

3.3. Wanneer las men?

Net zoals het moeilijk was zo exact mogelijk te bepalen hoe vaak de studenten lasen, is het ook moeilijk vast te stellen wanneer de studenten lasen. Meestal blijkt dit niet duidelijk uit hun dagboek aantekeningen. Soms beschrijven ze hun dag in chronologische volgorde, waarbij woorden als 's ochtends', 'daarna' of 'toen ik naar bed ging' een indicatie kunnen geven op welk tijdstip ze lasen. Maar veel vaker komt het voor dat ze belangrijke gebeurtenissen of overdenkingen, waarbij het tijdstip onbepaald blijft, beschrijven. De aantekeningen betreffende het lezen worden dan vaak apart genoemd, tevens zonder tijdsaanduidingen. De waarnemingen die hier gepresenteerd worden, zullen dus gebaseerd zijn op de perioden (lente, zomer, herfst, winter) dat zij dagboek aantekeningen over het lezen bijhielden en in hun dagboek een indicatie geven van het dagdeel dat zij lasen (ochtend, middag, avond). Goltstein tekenende het eerste gedeelte van zijn dagboek heel getrouw het tijdstip op van wanneer tot wanneer hij had gelezen, maar daar zag hij in het tweede gedeelte van zijn dagboek vanaf. Op deze vormelijke en inhoudelijke verandering van zijn dagboek reflecteert hij als volgt:

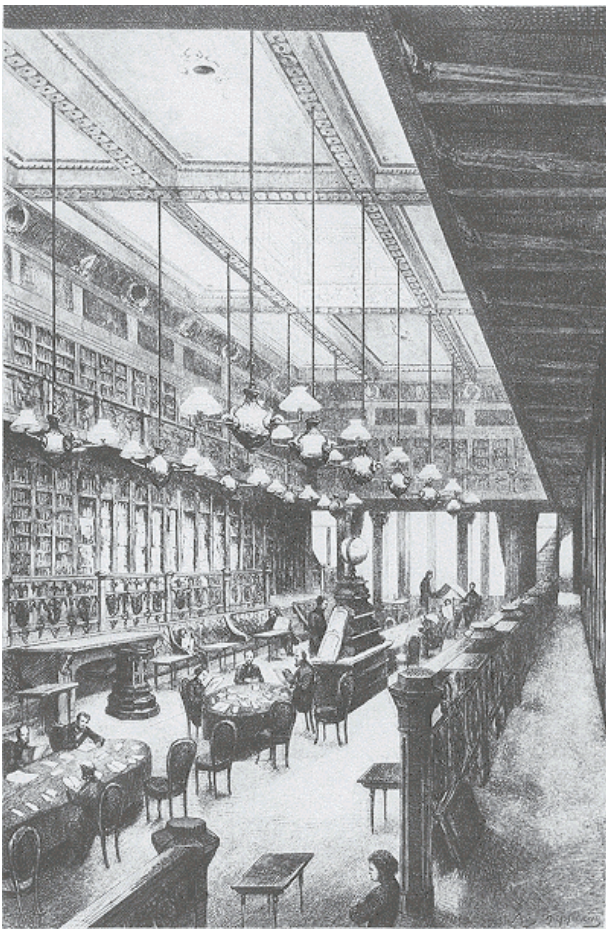
Van de eerste inrigting van mijn dagboek, ben ik langzamerhand tot een geheel andere gekomen. Toenmaals leide ik hetzelfde aan, teneinde mij des avonds met opzet te binnen te brengen op hoedanige wijze ik den dag had doorgebracht. Van dit ontwerp werdt slechts zooveel uitgevoerd dat ik optekende hetgeen het meest blijkbaar was geweest in mijn gedrag. Ik had hiervan weinig of geen nut. Thans is het aantekenen van het uur waarop ik ben opgestaan schier het eenige wat ik van die oorspronkelijken vorm heb behouden: en mijn dagboek is thans de vertrouwde van mijn hart waarin ik mijn gedachten en voornemens nederleg. (p. 113)

Goltstein zegt hier eigenlijk dat hij in de loop der tijd meer belang is gaan hechten aan het opschrijven van zaken die er wezenlijk toe doen, zoals 'gedachten en voornemens', dan onnutte feitelijkheden als tijdstippen waarop hij bepaalde taken, zoals studieopdrachten, uitvoerde.

De resultaten van het seizoen waarin en het dagdeel waarop de studenten het meeste lasen, variëren nog al. Goltstein las vooral in de herfst (24 keer) en de winter (20 keer), 's ochtends (13 keer) en 's avonds (14 keer). 's Middags las hij alleen met leesbezoeken (6 keer). Molewater las elk seizoen even geregeld (gemiddeld 12 keer), behalve in de winter (geen dagboek aantekeningen beschikbaar). Ook hij las, net als Goltstein, vooral 's ochtends (11 keer) en 's avonds (11 keer). Mees las vooral in de lente (meeste dagboek aantekeningen). Afwijkend van de andere twee studenten las hij als enige elk dagdeel evenveel (gemiddeld 21 keer). 's Middags las hij vaak op het Rotterdamsch Lees kabinet, dat aan de orde zal komen in de volgende paragraaf.

3.4. Waar las men?

Alle drie de studenten hebben vrij weinig opgeschreven over de verschillende plekken waar zij lasen. Door hen werd alleen genoteerd wanneer ze ergens anders lasen dan thuis, waaruit ik concludeer dat zij de meeste tijd lezend thuis doorbrachten. Alle drie de dagboeken bevatten bovendien enkele aantekeningen over het lezen vlak voor het slapengaan. Goltstein meldt zo bijvoorbeeld dat hij vlak voor het naar bed gaan nog even in *Sytem der christlichen Moral* van Reinhard las: ‘’s Avonds voordat ik naar bed gong, de regels van Reinhard omtrent de zelfkennis weder gelezen, en voorgenomen ze waar te nemen.’ (p. 77). Molewater las op bed nog wat uit de *Sokratische School*: ‘Gisterenavond laat heb ik op mijn bed de Sokratische School uitgelezen.’ (p. 49) en Mees uit *Nickleby*: ‘Nickleby gelezen in bed tot pag. 171.’ (p. 57). Het meest sprekend is het citaat van Molewater, die vlak voor het slapengaan zo door een boek werd gegrepen dat hij niet meer in slaap kon komen: ‘Voor eenige dagen las ik de *Bride of Lammermoor*, in eene Duitsche vertaling. Walter Scott is toch bewonderenswaardig: het laatste gedeelte had ik s’nachts op mijn bed gelezen, en kon niet slapen!’ (p. 63). Interessant is dat

Afbeelding 4 De grote leeszaal van het Rotterdamsch Leeskabinet, ca. 1865. Gemaakt door: Schippers, P.A. (ca. 1865).

de aard van de bedlectuur voor alle drie de studenten anders is, passend bij hun persoonlijke leesvoorkeuren, zoals beschreven in de paragraaf ‘Wat las men?’. Goltstein las voor het slapengaan een christelijk handboek om de dag met goede voornemens af te kunnen sluiten. Molewater, die zichzelf naast zijn studie medicijnen erg interesseerde voor filosofische werken, las in bed nog een encyclopedie van de sokratische filosofie.²⁸ Ten slotte las Mees meer ontspannende literatuur voordat hij ging slapen, namelijk romans van de bekende Engelse schrijvers Charles Dickens en Walter Scott. Desondanks kon hij er, vermoedelijk door de spanning, niet van slapen. Zo ‘ontspannen’ was ook zijn bedlectuur dus blijkbaar niet.

Naast thuis lasen Molewater en Mees ook in openbare leesruimtes, met of zonder leesgezelschap, waar het sociale aspect een belangrijke rol speelde. Bovendien gaven deze openbare ruimtes hen ook de gelegenheid om,

²⁸ De term is afgeleid van de Griekse filosoof Socrates, die via vragen de – vaak onjuiste – veronderstellingen van mensen aan het licht wilde brengen om tot ware kennis te komen. Op: www.filosofie.nl.

tegen (hoge) betaling, toegang te krijgen tot een grote collectie van boeken, tijdschriften en kranten.²⁹ Zo'n leesgezelschap wordt ook wel een leessociëteit genoemd en de openbare leeszaal wordt ook wel aangeduid met de termen leesmuseum of leeskabinet.³⁰ Molewater was lid van het Medisch Leesgezelschap in Leiden, hoewel actieve deelname hieraan te betwijfelen valt: 'In het Medisch Leesgezelschap ben ik om mijne achteloosheid in het verzenden der boeken tot onder aan de lijst gedegradeerd.' (p. 63). De Leidse rechtenstudent Mees, die van oorsprong uit Rotterdam kwam, bracht veel tijd door op het Rotterdamsch Leeskabinet³¹, dat in 1859 werd geopend en tot op heden nog steeds bestaat als bibliotheek van de Erasmus Universiteit.³² Golstein heeft getracht om tot het Wijgerig Gezelschap van Cremer toe te treden om 'in kennis en oefening mijn verstandvermogens te vorderen: op eene wijze die met mijn liefhebberij-studie overeenstemdt.' (p. 87-88). Tevens hoopte hij door deel te nemen aan dit leesgezelschap zijn voorleestechnieken te verbeteren met het oog op de catechisatielessen bij Heringa, waarover in de volgende paragraaf meer. Of hij ooit is toegelaten, is onbekend.

3.5. Met wie las men?

Zoals reeds genoemd lazen Mees en Molewater af en toe in leessociëteiten voor het sociale aspect van het 'samen' lezen. In alle drie de dagboeken komen daarnaast ook aantekeningen voor over het voorlezen van anderen of het voorgelezen worden door anderen. De teksten die werden voorgelezen zijn overwegend brieven, verslagen, krantenberichten en voordrachten over gelezen literatuur.

Goltstein las regelmatig zijn leermeester Heringa voor, die hem in zijn catechisatielessen schoolde in voorleestechnieken. De voorleesuren bij Heringa vielen Goltstein echter zwaar. Ondanks zijn goede voorbereidingen, was hij altijd zeer 'onsteld' (p. 57) en 'beangstigd' (p. 76). Zo erg dat dit zijn voorleeskunde niet ten goede kwam:

'Bijzonder nam ik het voor, toen ik ze mij reeds vrij wat eigen gemaakt had, om mijn stem vooral in het begin te matigen, en ze op het einde te verheffen; opdat ik op deze wijze er meer kracht zoude kunnen bijzetten, (welke Heringa, de vorige reis, aangemerkt had, dat eenigzins ontbrak.) [...] Mij dunkt dat ik toen zeer nadrukkelijk las; en dat toen mijn gelaat daar aan zeer zal beantwoord hebben. [...] Eindelijk maakte hij er eene over de overeenkomst van het gelaat, met hetgeen men las: zeggende onder anderen, dat men bijzonder wanneer er enige schroomvalligheid plaatsgreep in den lezer, nog eerder het aangenomene handgebaar, dan de uitdrukking op het gelaat bij de openlijke voordragt van het stuk, bijhield.' (p. 85).

²⁹ 'Leesmuseum' via het Algemeen letterkundig lexicon op: www.dbnl.org.

³⁰ Mathijssen, M. (1987). P. 46-47.

³¹ Het Leeskabinet als plek om te lezen wordt door Jacob David Mees 10 keer genoemd in zijn dagboek op de volgende pagina's: 47, 57, 68, 74, 86, 90, 99, 100 (tweemaal) en 103.

³² Over het Rotterdamsch Leeskabinet op: www.bibliopolis.nl.

Het huilen stond Goltstein op dit moment nader dan het lachen. Zijn emotionele reactie op de kritische feedback van zijn catechisatie-leraar Heringa kan ook gewekt zijn door de hoge verwachtingen die Goltstein van het geloofsleven had, maar waarvan hij zich (onbewust) steeds verder verwijderde.³³ Hij nam zich voor (Heringa) nooit meer voor te lezen, maar als hij zich heeft herpakt, bedenkt hij zich. Hij wil zijn beschoomtheid overwinnen en besluit het voorlezen bij een medestudent af te kijken. Een paar dagen later nam hij het initiatief om zijn belangstelling voor het leesgezelschap geleid door Cremer te laten blijken, waarin wijsgerige verhandelingen werden voorgelezen. Over de afloop van dit daadkrachtige besluit zwijgt het dagboek helaas.

Ook Molewater liet het voorlezen niet ongeroerd maar dan in positieve zin. Terwijl hij op een vergadering een verhandeling over Homeopathie voorlas, ‘verroerde niemand een vin. Den ganschen avond bleef ik opgewonden [...] Die Eigenliefde, die Eigenliefde!!’ (p. 85). In een meer beschermde omgeving nam Jan Bastiaan Molewater studieboeken door zijn medestudenten Schneevogt (p. 85-86) en Gustaaf (p. 89) voor een repetitie en las hij onder het theedrinken met vrienden werken van de grote dichters Goethe en Shakespeare (p. 89).

Mees was gedurende de periode dat hij een dagboek bijhield druk bezig met het voorbereiden van een lezing die hij moest houden voor zijn krans te Rotterdam (p. 56) over *Miserables* van Victor Hugo, waarvan hij in korte tijd (in krap één maand!) alle tien de delen las. Op 14 maart 1873 bezocht Mees het Leesmuseum in Leiden, dat door weinig belangstelling maar van 1852 tot en met 1876 bestond.³⁴ Daar komt hoogleraar Goudsmit bij hem zitten, die Mees adviseert over de boeken die hij voor zijn studie recht moet lezen. Het samen lezen heeft hier niet alleen een sociaal aspect, maar is bovenal ook nuttig om elkaar verder te helpen met te bestuderen literatuur. Thuis las Jacob David Mees een enkele keer samen met zijn vader ‘een journal dat Ru ’68-’69 in Nice gehouden heeft’ naar aanleiding van Ru’ s³⁵ overlijden (p. 76). Uit bovenstaande observaties kan geconcludeerd worden dat het voorlezen van literatuur een belangrijk onderdeel uitmaakte van de leescultuur van de negentiende-eeuwse studenten. Er werd zowel voorgelezen in het licht van de studie en andere studiegerelateerde activiteiten als in meer vertrouwde kring voor het plezier.

3.6. Welke leesstrategieën paste men toe?

Goltstein is in zijn dagboek het meest openhartig over de leesstrategieën die hij gebruikte om teksten in mindere of meerdere mate tot zich te nemen. De reden hiervan is dat hij zich heel bewust was van het onderscheid tussen ‘oppervlakkig’ en meer diepgaand lezen, omdat hij bang was dat het oppervlakkig lezen zijn verbeelding op een onzedelijke manier zou prikkelen: ‘Bij hetzelfde toch let ik weinig op het verband, en het nu dat er waarlijk te vinden is: maar houde mij slechts bezig bij hetgeen

³³ Lumonard, J. (1994). P. 24.

³⁴ ‘Leesmuseum’ via het Algemeen Letterkundig Lexicon op: www.dbnl.org.

³⁵ Rudolf Adriaan Mees (afgekort Ru) (1849-1873) was de oudste broer van Jacob David Mees.

mij treft, levendige voorstellingen verschaft, of tot dezelve aanleiding geeft. Hierbij dus krijgt de verbeelding vooral voedsel. Het is dus noodzakelijk dat ik mij hiervan onthoude.’ (p. 90). Hiervoor waarschuwen verschillende contemporaine teksten: ‘Eergisteren las ik ook in de Schied. Courant een vertoog over het véél lezen: waarin het schadelijke van die gewoonte goed in het licht werd gesteld.’ (p. 101). Goltsteins angst voor het oppervlakkig lezen werd waarschijnlijk door dit soort teksten aangewakkerd. Om de oppervlakkige lezing van teksten in een meer diepgaandere lezing te transformeren, bedacht Goltstein dat het hem zou kunnen helpen om de structuur en de belangrijkste zaken van een werk voor zichzelf op te schrijven:

Het oppervlakkig lezen is voor mij door de verstrooying die het mij geeft zo gevaarlijk, dat het beter ware geheel van het lezen tot vermaak af te zien dan op den tegenwoordigen weg voor te gaan. Om dus het oppervlakkig lezen te verhinderen weet ik gaan gepaster en krachtadiger middel dan van alles hoegenaamd het beloop en de voornaamste zaken op te schrijven, hetzij elders of in mijn zakboek, zoo ik niet op mijn kamer ben. [...] Dit middel verhindert het veel lezen en ontnemt mij het ware vermaak en nu niet dat ik uit het lezen trekken kan. (p. 104)

Ondanks dit soort pogingen en de waarschuwingen die hij onder ogen kreeg, bleef Goltstein zowel intensief lezen, getuige ‘ik las met oplettendheid’, ‘met aandacht’ en ‘bewust lezen’, als oppervlakkig lezen, getuige ‘mij sedert vermaakt in het doorbladeren daarvan³⁶’, ‘op het laatst veel overspringende’ en ‘hier en daar lezende’.

Ook Molewaters leesstrategieën kunnen onderbracht worden in termen van oppervlakkig en intensief lezen. Hij herlas af en toe (delen van) boeken om beter grip te krijgen op de inhoud ervan (p. 49, 89) en nam boeken mee op reis om er letterlijk ‘overheen’ te kijken naar ‘wonderlijke groepen individuen die elkander in de zaal opvolgden en afwisselden’ (p. 69).

Mees’ dagboek bevat slechts een enkele aantekening betreffende leesstrategieën: ‘met attentie gelezen en geexerpeerd³⁷’, (p. 94).

³⁶ System der christlichen Moral van Reinhard.

³⁷ Excerperen: samenvatten

4. Analyse deel II: Functies

In dit tweede analysehoofdstuk zullen in navolging op de bestudeerde vormen van het leesgedrag in het eerste hoofdstuk de functies van het lezen worden besproken. Hierbij zal uitgegaan worden van de zes door Coillie³⁸ onderscheiden functies van (kinder- en jeugd)literatuur in zijn werk *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* De functies die Coillie daarin onderscheidt, zijn:

1. de ontspannende functie	behoefte aan (ont)spanning
2. de creatieve functie	behoefte aan verbeelding
3. de emotieve functie	behoefte aan emotioneel welbevinden
4. de informatieve functie	behoefte aan kennis
5. de zingevende functie	behoefte aan zingeving en moreel houvast
6. de esthetische functie	behoefte aan schoonheid ³⁹

Deze functies zijn naar mijn mening ook toepasbaar op volwassen literatuur. Waar Coillie de functies specifiek gebruikt om de werking van kinder- en jeugdliteratuur in kaart te brengen, kunnen de functies ook gebruikt worden om licht te werpen op de mogelijke werking van volwassen literatuur. In de kinder- en jeugdliteratuur domineren weliswaar andere functies dan in de volwassen literatuur, afhankelijk van de behoeften van de jonge en de oudere lezer, maar alle functies kunnen in zowel kinder- en jeugdliteratuur als volwassen literatuur in min of meerdere mate aangetroffen worden. Bovendien is uit de analyse van het materiaal gebleken dat van alle zes de door Coillie onderscheiden functies sporen terug te vinden zijn in de dagboek aantekeningen van de drie studenten. Er moet echter wel gerealiseerd worden dat Coillie's functies enkel een hulpmiddel zijn om de werking van literatuur te benaderen, maar de functies niet op zichzelf staande categorieën zijn. Veel functies lopen naadloos in elkaar over.

De 'identiteitsvormende' functie van literatuur voor Goltstein is niet als aparte categorie opgenomen, omdat deze functie veel overeenkomsten vertoont met zowel de emotieve als de zingevende functie. De sociale functie is aan het rijtje van Coillie toegevoegd, omdat uit de resultaten van het eerste analysehoofdstuk over vormen van leesgedrag is gebleken dat het samen lezen een belangrijk onderdeel uitmaakte van de leescultuur van de negentiende-eeuwse studenten.

³⁸ Jan van Coillie werd door het publiceren van zijn promotiewerk *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* de eerste doctor in de jeugdliteratuur in Vlaanderen.

³⁹ Coillie, J. van (2007). P. 18.

4.1. Ontspannende functie

Uitgaande van de beschreven functies van (kinder- en jeugd)literatuur door Coillie wordt hier onder de ontspannende functie van literatuur ‘de behoefte aan (ont)spanning’ verstaan.⁴⁰

Uit het eerste analysehoofdstuk over vormen van leesgedrag is gebleken dat alle drie de studenten naast hun verplichte studielectuur in even grote mate ontspannende lectuur, zoals romans en poëzie, lezen. De studenten Golstein en Molewater benadrukken beide in hun dagboek het ‘ware vermaak en nut’ (Golstein, p. 104) dat ontspannende literatuur de lezer moet bieden in navolging op Horatius’ advies om het nuttige met het aangename te verenigen.⁴¹ Het lezen hield Molewater ‘van vele kostbare en ondoelmatige vermaken af’ (p. 26). Voor hen had literatuur dus niet bij uitstek een ontspannende functie, maar daarnaast bij voorkeur ook een informatieve of een moraliserende functie. Opvallend is dat de studenten zich niet altijd hielden aan de veronderstelling dat ontspannende literatuur romans en dergelijke zijn, maar voor hen kon ontspannende literatuur ook bestaan uit christelijke handboeken (Golstein) en wetenschappelijke lectuur (Molewater en Mees). Dit nam echter niet weg dat ze zichzelf bij tijd en wijle verloren in de ontspannende werking van lectuur, dat bij Golstein zelfs een keer ten koste ging van zijn studie, getuige: ‘Schoon ik het lezen van Sophiens Reise bij noodzakelijk studie wel staakte; wende ik er toch mijne meeste ledige uren toe aan. [...] heb ik er sedert een dag of zes mede opgehouden, wegens de aftrekking⁴² die het mij geeft.’ (p. 81). Uit het voorgaande hoofdstuk is tevens gebleken dat Molewater een keer niet kon slapen door de roman *Bride of Lammermoor* van Walter Scott door de (ont)spanning die het hem gaf. Mees, die van alle drie de studenten de meeste wetenschappelijke literatuur las (ook uit eigen beweging) had naarmate hij zeker en zeker werd steeds meer behoefte aan ‘een makkelijke stoel en lichte lectuur’ (p. 90). Zo vond hij het zeer ‘aangenaam’ als het verhaal een aaneengeschakeld geheel vormde, zoals de roman *Kenelm Chilingly* van Bulwer in tegenstelling tot het nieuwe werk *Master Humphrey’s Cock* van Dickens (p. 48-49, 72). Kortom, de studenten hadden in min of meerdere mate behoefte aan ontspannende literatuur, waarvan de betekenis voor hen iets afwijkt van de huidige betekenis die eraan toegekend wordt.

4.2. Creatieve functie

De creatieve functie definieert Coillie als de behoefte zich dingen te kunnen verbeelden en te fantaseren aan de hand van literatuur.⁴³ Deze functie van literatuur komt alleen duidelijk naar voren in het dagboek van Alexander van Golstein, afgezien van de in de inleiding aangehaalde inhoud van ‘Iets over lezen’ op het dagboek van Jacob David Mees.

⁴⁰ Coillie, J. van (2007). P. 18.

⁴¹ Coillie, J. van (2007) P. 17.

⁴² Afleiding. Woord opgezocht via de Geïntegreerde TaalBank: <http://gtb.inl.nl/>.

⁴³ Coillie, J. van (2007). P. 19.

Golstein had vermoedelijk de meeste behoefte om te vluchten in een fantasiewereld, omdat hij gebukt ging onder de geloofscrisis die hij doormaakte gedurende de periode dat hij zijn dagboek schreef. Gezien het feit dat vele contemporaine geschriften waarschuwden voor het veel en oppervlakkig lezen van romans heeft Goltstein getracht om deze functie die literatuur voor hem had te onderdrukken: ‘Om de bewusten toestand mijner verbeelding te keer te gaan, namelijk deszelfs magt te beperken heb ik steeds de voorschriften van Reinhard goedgekeurd, en ook over het algemeen voorgenomen ze in acht te nemen.’ (p. 89). Ondanks zijn vele pogingen om het veel en oppervlakkig lezen te staken, verzoon hij telkens weer manieren om op een ‘verantwoorde’ manier toch zijn verbeelding te kunnen prikkelen: ‘Vervolgens de schadelijke gewoonte van het doorsnuffelen van boeken enz. waarin ik om aan mijn ontwerp getrouw te zijn, niet wilde lezen; te weten, om dan toch eenigzins eenig genoeg te scheppen doorloop ik den inhoud, de opschriften, enz. van dezelve, en zie snel dan een of den anderen regel in dezelve, zonder den zin uit te lezen. Dit geeft toch weder eenige stof aan de verbeelding om te droomen.’ (p. 108). De creatieve functie die het lezen voor Goltstein had en waarvoor werd gewaarschuwd, kan wellicht in verband worden gebracht met zijn ‘geheime’ dagboekantekeningen die kenbaar maken dat hij zichzelf geregeld bevredigde. Dit was destijds een zonde. In de achttiende eeuw ontstond seksuele voorlichting om de zelfbevrediging te bestrijden.⁴⁴

4.3. Emotieve functie

De emotieve functie is volgens Coillie ‘de behoefte aan emotioneel welbevinden’. Boeken kunnen bij de lezer verschillende gevoelens oproepen, waarbij identificatie met de (hoofd)personages en inlevingsvermogen een grote rol spelen.⁴⁵

Wanneer Golstein na het voorleesdrama bij Heringa, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk, naar huis terugkeert, begint hij met lezen in de roman *Sophiens Reise von Memel nach Sachsen* met als doel zichzelf wat op te vrolijken: ‘Daar nam ik terstond *Sophiens Reise* bij de hand, waarvan ik de laatste delen nog niet had ingezien; om dus voor het belang dat hetzelfde in mij zou verwekken, mijn gemoedsbeweging te verminderen. Dit gelukte vrij wel, [...] Sedert dien tijd ben ik gedurig verstrooid door het weder voortgaande lezen van *Sophiens Reise*; en nog niet tot eene welingerichte gemoedstoestand gebracht.’ (p. 85-86). Golstein las hier heel bewust om bij zichzelf bepaalde gevoelens op te wekken door zich even in een andere (schijn)werkelijkheid te begeven, waardoor het lezen hier ook kenmerken van de ontspannende en de creatieve functie vertoont. Mees werd daarentegen meer verrast door de opgewekte gevoelens die bij hem teweeg werden gebracht door het lezen van de roman *Trou-Ringh voor 't jonge Holland* van De Veer: ‘Lees hoofdstuk 6-11 uit *Trou-ringh*. Heerlijke tafereeltjes uit de geëngageerde en de gehuwde staat. Vooral daarom zoo opwekkelijk, omdat wij voelen dat zij waar zijn, en dat wij het geschilderde geluk zelf kunnen bereiken.’ (p. 37).

⁴⁴ Ussel, J.M.W. van (1982). P. 161.

⁴⁵ Coillie, J. van (2007). P. 20.

Voor alle drie de studenten was het belangrijk zich te kunnen identificeren met (één van) de personages om een boek goed te vinden. Blijkbaar stelden zij veel belang in de emotieve functie van ontspannende lectuur, zoals romans. Zo meldt Molewater over *José van Beets*: ‘Dat boekje valt mij opregt tegen, [...] Ook kan ik niet genoeg met den held my identificeren en dus belang ik hem stellen daar ik te weinig van hem weet.’ (p. 42). Mees schrijft over de roman *The Life and Adventures of Nicholas Nickleby* van Dickens: ‘Even als alle boeken van Dickens bevat dit mij ook zeer goed. Nickleby zelf en zijn zuster interesseeren mij weinig, maar Dickens heeft meer de gewoonte om van zijn hoofdpersonen gewone, weinig interessante karakters te maken en daarom heen al zijn scherp geteekende figuren te groeperen. Zoo zijn ook weer hierin, de miniatuurschilders, de moeder van Nickleby, de kring die de Lord uitzuigt, de schoolmeester en familie, het geheele comediegezelschap, ware typen.’ (p. 58). De meeste hoofdpersonen uit de romans die Golstein las hadden dezelfde leeftijd als hij en worstelden met dezelfde identiteitsproblemen.⁴⁶

4.4. Informatieve functie

De informatieve functie is ‘de behoefte aan kennis’, waar boeken aan tegemoet kunnen komen. Deze kennis kan zowel betrekking hebben op de wereld als op het ‘zelf’.⁴⁷ Hier zal onder de informatieve functie de behoefte aan wetenschappelijke kennis worden verstaan. De behoefte om door middel van kennis uit boeken de eigen identiteit vorm te geven, zal in de volgende paragraaf over de moraliserende werking van literatuur aan bod komen. Moraliteit en ideeën over het ‘eigen’ ik vertoonden in de negentiende eeuw namelijk veel samenhang met elkaar.⁴⁸

Uit het voorgaande hoofdstuk is gebleken dat alle drie de studenten naast ontspannende literatuur met name studieboeken lazen (gemiddeld 40 procent), dat aantoont dat zij in het licht van hun studie veel behoefte hadden om kennis uit boeken te halen. Daarnaast lazen Molewater en Mees ook veel boeken uit eigen interesse om de wereld om zich heen beter te begrijpen. Zo schreef Molewater, die een brede interesse had voor filosofische werken, over *De Socratische School of Wijsgeerte voor de Negentiende Eeuw* van Van Heusde op 15 april 1835: ‘Het meeste echter is mij na lectuur van Van Heusde veel klaarder.’ (p. 46). Maar hij stond ook kritisch tegenover de kennis die hem in boeken werd voorgesteld, blijkens het vervolg op zijn oordeel over *De Socratische School* [...]: ‘Het is dunkt mij voor de vorming van geleerden wel van belang eens goed over encyclopedie na te denken. Dat geeft hun ruimer inzigten in hun eigen vak en verhindert te groote eenzijdigheid en partijdigheid.’ (p. 46). Mees had ook vaak iets aan te merken op wetenschappelijke lectuur, dat hij in zijn dagboek herhaaldelijk ‘ingewikkeld en onwaarschijnlijk’, ‘onwaarschijnlijk en niets aardig’ en ‘niet veel bijzonders’ noemde. Naarmate hij zieker werd, nam zijn tekstbegrip tot zijn eigen frustratie

⁴⁶ Limonard, J. (1994). P. 35.

⁴⁷ Coillie, J. van (2007). P. 22.

⁴⁸ Bos, J. (2013). P. 119-120.

af: ‘Ben veelal slaperig, zit over enkele dingen die ik in boeken niet begrijp lang te tobben, maak plannen voor toekomst, doch zonder animo daar ik het voor hoogst waarschijnlijk houd dat ik slechts een toekomst van een paar jaar heb.’ (p. 84). Goltstein las in tegenstelling tot Mees en Molewater naast de verplichte studieboeken vooral christelijke handboeken om zijn zelfkennis te vergroten. Er kan geconcludeerd worden dat de informatieve functie van literatuur en de ontspannende werking ervan voor de studenten dicht bij elkaar lagen.

4.5. Zingevende functie

Onder de zingevende functie van literatuur verstaat Coillie en wordt hier ‘de behoefte aan zingeving en moraal houvast’ verstaan. De personages kunnen door hun leven op een bepaalde manier zin te geven een voorbeeld vormen voor de lezer en/of de lezer doen nadenken over wat echt belangrijk is in het leven. Boeken kunnen daarnaast ook impliciet normen of waarden meegeven over hoe men in een bepaalde cultuur behoort te leven.⁴⁹

Golstein is van de drie studenten het duidelijkste voorbeeld van een negentiende-eeuwse lezer voor wie literatuur in grote mate een zingevende functie had. Zo las hij als christen hoofdzakelijk christelijke handboeken, waarin expliciet werd beschreven hoe men als goed christen behoort te leven, op selecterende wijze om die zaken eruit te halen die hij belangrijk achtte voor het vormgeven van zijn eigen identiteit. Golstein nam steeds voor om de daar beschreven ‘regels’ voor waar aan te nemen, getuige: ‘’s Avonds, veele goede voornemens in mij opgewekt, door het leezen van Naslind, *Huisb. Aan Jongelingen*.’ (p. 59) en ‘’s Avonds voor dat ik naar bed gong, de regels van Reinhard omtrent de zelfkennis weder gelezen, en voorgenomen ze waar te nemen.’ (p. 77). Ook om zijn verlegenheid te overwinnen naar aanleiding van het voorleesdrama bij Heringa raadpleegde hij *System der christlichen Moral* van Reinhard, dat hem een nieuw inzicht verschafte over zijn gedrag:

‘Ondertusschen wilde ik mijn, bijzonder sedert een maand of drie, genomen voornemen, om de middelen om mijne beschroomdheid te overwinnen, te onderzoeken, uitvoeren; daar ik dagt dat hierin veelal de aanleiding tot mijn onvoldoende gedrag in den gezelligen omgang lag. Dit onderwerp zoekende in Reinard en niet aanstonds vindende; zocht ik het ook onder hetgeen onder de Eergierigheid gerangschikt was. De verschillende soorten van deze neiging beschouwende, vond ik dat de ijdelheid datgene was, hetwel ik in mijzelven het meest ontdekte. Onschoon ik mij dit gebrek wel te voren als een gedeelte mijner eerzucht toeschreef: heb ik dit nooit zoo klaar ingezien als tans.’ (p. 92)

Golstein ging er afgaande op Reinhards oorzaken van beschroomdheid vanuit dat ijdelheid voor hem daarvan de reden was. Het ‘onvoldoende gedrag in den gezelligen omgang’ lijkt een waardeoordeel te bevatten dat van buitenaf is opgelegd, waardoor Golstein aan zichzelf ging twijfelen. Er kan

⁴⁹ Coillie, J. van (2007). P. 22.

gesuggereerd worden dat Golstein een product is van het achttiende-eeuwse idee dat maatschappelijke machtsstructuren van invloed zijn op de vorming van het individu.⁵⁰ Zo werd Goltsteins identiteit voor een deel bepaald door de christelijke normen en waarden die het boek *System der christlichen Moral* hem voorspiegelde.

Ook bij de keuze van een beroep liet Golstein zich adviseren door zijn leermeester Reinard: ‘Ik ben tegenwoordig weinig geregeld werkzaam: lees hier en daar een en ander in Reinard; bijzonder zoek in middelen om mijne bekwaamheden te toetsen, om dus mijn beroep te kunnen bepalen, doch ik heb er hiertoe nog niets voldoende van kunnen besluiten.’ (p. 93). Hoewel Golstein uiteindelijk aan de hand van Reinards advies besloot dat tuinman de beste beroepskeuze voor hem was, verplichtten zijn ouders hem auditeur bij de Staatsraad te worden. Ook de voorliefde voor het oppervlakkig lezen maar de vele pogingen van Golstein om intensief te leren lezen, tonen zijn machtsstrijd tussen de maatschappelijke (christelijke) normen en waarden die hem van buitenaf werden opgelegd en zijn innerlijke behoefte om zijn eigen identiteit te ontwikkelen. Zoals reeds genoemd, vond Goltstein in romans voorbeeldpersonages die met dezelfde identiteitsproblemen worstelden als hij, die hem konden ‘helpen’ zijn leven op zijn eigen manier zin te geven.

Om weer terug te komen op *De Socratische School* [...] van Van Heusde: Molewater was het met de hierin voorgestelde ideeën van Plato, die de ziel als zuiver geestelijk of volstrekt onstoffelijk ziet, gedeeltelijk eens: ‘[...] de idées (die trouwens van Plato zijn) schoon en zeer klaar voorgesteld. Ik ben voor het grootste gedeelte mede eens.’ (p. 46). Dit kan verklaard worden vanuit de breuk die in de vroegmoderne tijd plaatsvond tussen enerzijds het religieuze idee dat de ziel losstaat van het lichaam en het nieuwe idee dat de ziel onderdeel uitmaakt van de hersenen (“wij zijn ons brein”).⁵¹ Molewater en Goltstein tonen beide (morele) ideeën die in hun tijd circuleerden, die hen onder andere in literatuur werden voorgesteld.

4.6. Esthetische functie

De esthetische functie is ‘de behoefte aan schoonheid’. De lezer kan ervan genieten als iets mooi is beschreven. De esthetische functie is geen doel op zichzelf.⁵² Doordat het ‘genieten’ bij deze functie zo’n belangrijke rol speelt, vertoont de esthetische functie veel overlap met de ontspannende functie.

Molewater en Mees hechtten, in tegenstelling tot Goltstein, veel waarde aan de esthetische functie van literatuur, de schrijfstijl van romans, poëzie of filosofische traktaten. Beiden hielden ze van literatuur waarin de ideeën helder waren verwoord en keurden ze een te poëtische schrijfstijl af. Zo schrijft Molewater over José van Beets: ‘Bovendien hindert mij dat eeuwige enjamberen, het maakt de verzen onwelluidend. Ook zijn ze hier en dáár hard door de opeenvolging van schrikkelijk

⁵⁰ Bos, J. (2013). P. 219.

⁵¹ Bos, J. (2013). P. 123-124.

⁵² Coillie, J. van (2007). P. 24.

veel consonanten.’ (p. 42) en Mees over een gelegenheidsgedicht van Hofdijk ‘vol bombast⁵³’ (p. 35). Beide studenten waardeerden daarentegen wel de verheven schrijfstijl van de grote dichter Goethe, die Molewater prijst om zijn ‘heerlijkste kernspreuken’ en waarvan Mees de stijl herhaaldelijk ‘schoon en waar’ noemt. Uit de bewoordingen ‘kernspreuken’ en ‘waar’ blijkt dat de esthetische functie onlosmakelijk is verbonden met een goede inhoud, die tot uiting komt in één van de andere functies. Dit blijkt ook uit het onderstaande citaat, dat Molewaters lovende woorden bevat over een roman van de romantische schrijver Balzac uit Frankrijk:

‘De lezing van *Le Père Goriot* zal mij onvergetelijk blijven. Welk eene waarheid, welk eene fantaisie, welk een ligtheid en gemak van uitdrukking, welk eene fijne opmerkingsgeest, welk eene diepe blik in het menschelijk hart. Is men gelukkig met zulk een analytisch genie? Och ja, waarschijnlijk gevoelt Balzac meer zijne eigenliefde gestreeld door de overtuiging van zijne grootheid, dan de vreesselijke zedelijke waarheden die hij voorstelt hem het hart kunnen verscheuren. Met dat al heb ik hem lief. Wie zóó schrijft gevoelt goed en fijn. Hoe gelukkig dat ik waarschijnlijk nooit in de gelegenheid zal komen mij ook die illusie weer te zien ontnemen.’ (p. 58-59)

Het tegenovergestelde kan ook beweerd worden, namelijk dat een valse inhoud ervoor kan zorgen dat een tekst niet tegemoetkomt aan de behoefte aan schoonheid, getuige onderstaand citaat van Mees:

‘Erger mij zeer aan Hist. de la Misère van Lermina. De schrijver durft nog spreken van etudes consciencieux en levert een werk zooals ieder man die de noodige boeken bij de hand heeft en wiens verstand beneden het middelmatige is, in een paar weken kan samenflansen. Erger dan zijn declamaties⁵⁴ zijn zijn redevoeringen, want in declamatie verwacht men geen logika, maar als men telkens het woord “donc” gebruikt en zich aanstelt alsof men een helder betoog heeft geleverd, als men de treurigste onzin ten beste heeft gegeven, dan is het ondragelijk.’ (p. 102)

De mate waarin de esthetische functie voor de studenten een rol speelde, heeft ook met hun kritische houding te maken ten opzichte van de literatuur die zij lezen. Molewater en Mees waren kritischer dan Goltstein, voor wie andere functies van literatuur domineerden, zoals de creatieve en de emotieve werking ervan.

⁵³ Bombast is een term uit de stijl leer ter aanduiding van die vorm van de hyperbool (beeldspraak) die wordt ervaren als ongepaste overdrijving. ‘Bombast’ via het Algemeen Letterkundig Lexicon op: www.dbnl.org.

⁵⁴ Voordracht kunst. ‘Declamatie’ via het Algemeen Letterkundig Lexicon op: www.dbnl.org.

4.7. Sociale functie

Onder de sociale functie van literatuur wordt hier de behoefte om het lezen of het gelezene met andere mensen te delen verstaan.⁵⁵

Uit de antwoorden op de vagen waar en met wie men las kan opgemaakt worden dat Molewater en Mees de meeste behoefte hadden aan het sociale aspect van het samen lezen. Beiden waren lid van zogenaamde leessociëteiten, waar ze regelmatig iets moesten voordragen. Molewater genoot ervan toen hij volop in de belangstelling stond toen hij tijdens een vergadering een verhandeling over Homeopathie voorlas. Golstein huiverde echter al bij het idee om iets te moeten voorlezen tijdens de catechisatielessen bij Heringa. Een verklaring voor het verschil in de mate waarin de studenten behoefte hadden aan de sociale functie van literatuur kan gezocht worden in het soort literatuur dat de studenten lazen. Zo las Golstein naast zijn studie vooral christelijke handboeken en romans om zijn eigen identiteit vorm te geven, een persoonlijk proces. Molewater en Mees lazen daarentegen naast hun studie veel filosofische, politiekgeladen en verheven literatuur, zoals van Hugo, Goethe en Shakespeare, waarover zij wellicht met medestudenten en vrienden van gedachten wilden wisselen om tot een beter begrip van deze teksten te komen.

⁵⁵ Eigen definitie

5. Conclusie

In het eerste analysehoofdstuk van deze scriptie zijn de vormen van het leesgedrag van de drie studenten geschetst. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de studenten voor een deel op dezelfde wijze lezen, maar daarnaast ook allemaal hun eigen leesgewoonten hadden. Alle drie de studenten lezen vooral verplichte studieboeken en daarnaast nog wat romans en poëzie ter ontspanning. Wanneer Goltstein zich de rest van zijn tijd bezig hield met het lezen van christelijke handboeken, verdiepte Molewater zich in filosofische geschriften en las Mees het liefst de krant of andere actuele media. De studenten lezen gemakkelijk literatuur in het Duits en Frans maar moeilijker in het Engels. Lezen vormde een dagelijkse bezigheid als onderdeel van de studie, het geloof en ‘nuttige’ vrijetijdsbesteding. De studenten lezen vooral thuis, ’s ochtends en ’s avonds voor het slapengaan. ’s Middags lezen zij af en toe in leesgezelschappen of op het Lees kabinet of Leesmuseum. Het voorlezen van teksten werd gedaan bij vergaderingen, als examenonderdeel van de studie en in verschillende (lees)gezelschappen, en liet de studenten niet ongeroerd. Voorlezen had vooral een sociaal aspect. Tegelijkertijd kon men van het samen lezen veel leren. De studenten pasten verschillende leesstrategieën toe, die uiteenliepen van oppervlakkig tot intensief lezen, afhankelijk van het soort literatuur dat zij lezen. Studielectuur vereiste een intensievere lezing dan ontspannende lectuur. Deze bevindingen bevestigen het beeld dat (historische) lezers niet in te delen vallen in bepaalde typen lezers, maar ze verschillende vormen van leesgedrag vertonen, waarbij factoren als competentie, welvaart en sekse van invloed kunnen zijn.⁵⁶

De functies van het lezen vloeien grotendeels voort uit de verschillende vormen van het leesgedrag. Bij Goltstein domineerden de ontspannende, creatieve, emotieve en zingevende functies van literatuur, omdat de christelijke handboeken en romans die hij las aan deze behoeften tegemoet kwamen. Bij Molewater en Mees overheersten de informatieve, esthetische en sociale functies van literatuur, omdat zij een voorkeur hadden voor wetenschappelijke literatuur en mooi geschreven romans en poëzie. Wanneer Goltstein zich vooral wilde kunnen identificeren met de hoofdpersonages, waar Mees en Molewater overigens ook belang in stelden, wilden Mees en Molewater met name het schone en ware van de woorden ervaren. Ze hadden de behoefte deze ervaringen met medestudenten en vrienden te delen in leessociëteiten. Opvallend is dat alle drie de studenten veel belang stelden in de zin van het lezen, zelfs wanneer zij boeken ter ‘nuttige’ ontspanning lezen. Dit idee berust zeer waarschijnlijk op het negentiende-eeuwse ideaal dat boeken moesten bijdragen aan een goede beschaving en de angst voor boeken met een verkeerde moraal.⁵⁷

⁵⁶ Blaak, J. (2004). P. 294-295.

⁵⁷ Mathijsen, M. (1987). P. 22-23.

De beperking die dit onderzoek kent, heeft betrekking op het primaire tekstmateriaal. Het is altijd de vraag hoe dagboekaantekeningen zich verhouden tot de werkelijkheid. In een dagboek kan iemand zichzelf op een bepaalde wijze presenteren, ook wel aangeduid met de term ‘self-fashioning’ oftewel ‘jezelf vormgeven’. Volgens Greenblatt ontstond in de vroegmoderne tijd het besef dat iedereen zijn of haar eigen identiteit kan vormgeven.⁵⁸ Een voorbeeld hiervan zijn de ‘geheime’ dagboekaantekeningen van Goltstein betreffende de zelfbevrediging. Deze informatie heeft hij grafisch weergegeven om te voorkomen dat anderen achter deze zonde zouden komen. Het is ook goed mogelijk dat hij zijn wensen om van het oppervlakkig lezen af te zien heeft opgeschreven uit sociaalwenselijke overwegingen, terwijl hij er stiekem mee doorging. We weten niet wanneer de studenten de waarheid spraken in hun dagboeken, maar kunnen er wel vanuit gaan dat ze door het persoonlijke karakter ervan dichter bij de werkelijkheid komen dan tekstgenres die bedoeld waren om door anderen gelezen te worden, zoals brieven en romans.

De dagboeken hebben door het persoonlijke karakter ervan interessante inkijkjes gegeven in wat er in de hoofden van de drie studenten omging. Zoals al opgemerkt, zijn de dagboeken van Golstein en Molewater doorspekt met zelfreflectie. Het zou interessant zijn om in het kader van psychologisch onderzoek de mate van zelfreflectie van deze twee studenten te toetsen aan de hand van de door Kegan (1994) onderscheiden fasen van bewustwording. Ook bieden de dagboeken mogelijkheden om dieper in te gaan op hoe de studenten over het ‘zelf’ dachten en hoe deze ideeën zich verhouden tot het gedachtegoed uit die tijd aan de hand van Bos’ boek *Het ongrijpbare zelf* (2013). De dagboeken bevatten rijk materiaal voor tal van interessante vragen binnen verschillende onderzoekdisciplines. Met deze scriptie is getracht om binnen het onderzoeksveld van de geschiedenis van het lezen een zo’n volledig mogelijk beeld te geven van het leesgedrag van de drie negentiende-eeuwse studenten.

⁵⁸ Greenblatt, S. (1980). P. 2.

Geraadpleegde literatuur

- Baggerman, A., *Over leven, lezen en schrijven: De bandbreedte van boekgeschiedenis*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2011.
- Blaak, J., *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2004.
- Bos, J., *Het ongrijpbare zelf*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Brillenburg Wurth, K. & Rigney, A. [red.], *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Coillie, J. van, *Leesbeesten en boekenfeesten: Hoe werken (met) kinder- en jeugdboeken?* Leuven / Leidschendam: Davidsfonds Uitgeverij NV / Infodok Biblion Uitgeverij, 2007. Volledig herziene editie.
- Goltstein, A. van, *De vertrouwde van mijn hart: Het dagboek van Alexander van Goltstein (1801-1808)*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Jurgen Limonard. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1994.
- Greenblatt, S., *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare*, Chicago & London, 1980. Online te raadplegen via <http://sixteenthcentury.pbworks.com/f/Greenblatt.pdf>. Pagina voor het laatst bekeken op 12-06-2014.
- Mathijssen, M., *Het literaire leven in de negentiende eeuw*. Leiden: Martinus Nijhoff, 1987. Online te raadplegen via www.dbnl.org. Pagina voor het laatst bekeken op 01-06-2014.
- Mees, J.D., *Dagboek 1872-1874*. Uitgave verzorgd door Thimo de Nijs. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1997.
- Molewater, J.B., *'Hoe zal het met mij aflopen': Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Uitgave verzorgd door Henk Eijssens. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 1999.
- Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel / Amsterdam: Boom, 1982 (7de druk). Online te raadplegen via www.dbnl.org. Pagina voor het laatst geraadpleegd op 08-06-2014.
- Vries, B. de, *Een stad vol lezers: Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Nijmegen: Heemstede & uitgeverij Vantilt, 2011.

Schilderij voorblad: Jan Ekels, *Een schrijver die zijn pen versnijdt*, 1784. Rijksmuseum, Amsterdam.

Bijlage 1: Leesgedrag in cijfers

Tabel 1 *Aantal leesnotities van Alexander van Goltstein (letterenstudent) per titel.*

Titels (43)	Aantal malen	Categorieën
F.V. Reinhard, <i>System der christlichen Moral</i>, 5 dln. Dl. 1-3 (Wittenberg/Zerbst, 1788-1804); dl. 1-4 (ebd., 1800-1810); dl. 5: (ebd. 1815).	12	Duits; christelijke ('zelfhulp')boeken
J.T. Hermes, <i>Sophiens Reise von Memel nach Sachsen</i>, 5dln. (Liepzig, 1769-1773).	6	Duits; romans
Bijbel	5	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
<i>Het leven van Benjamin Franklin: door hem zelve beschreven benevens deszelfs zede-, staat- en letterkundige en geestelijke schriften</i>, 2 dln. (Groningen, 1798-1800). Voorschrift.	5	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Legendre, <i>Geometrie</i>. Deel 1 en 2.	4	Frans; studieboeken
Historie (?)	3	Nederlands; studieboeken
Ewald, <i>Handboek voor Jongelingen</i>.	3	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Campe, [J.H.] [zonder titel]. Voorschrift.	3	Duits; romans
C. Garve, <i>Fragmente zur Schilderung des Geistes, des Characters und der Regierung Friedrichs des Zweyten</i>, 2 dln. (Breslau, 1798).	3	Duits; romans
<i>(Algemeene Schiedamsche) Courant</i>	3	Nederlands; actuele media
C.M. Wieland, <i>Agathon</i>, 4 dln. (Leipzig, 1773).	2	Duits; romans
Instituten⁵⁹	2	Nederlands; studieboeken
Steinbart, <i>Logik</i>.	2	Duits; studieboeken
Evangelie van Johannes.	2	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Ernesti, <i>Psychologie; philosophie</i>.	2	Duits; studieboeken
Muntinghe, <i>Theologie</i>.	2	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Blair, [voordrachtsregels].	2	Engels; studieboeken
Roman, [ongespecificeerd].	1	Onbekend; romans
Anacreon, [zonder titel].	1	Grieks(e) lierdichter; studieboeken

⁵⁹ Beginnerleerboek voor Romeins recht (p. 19).

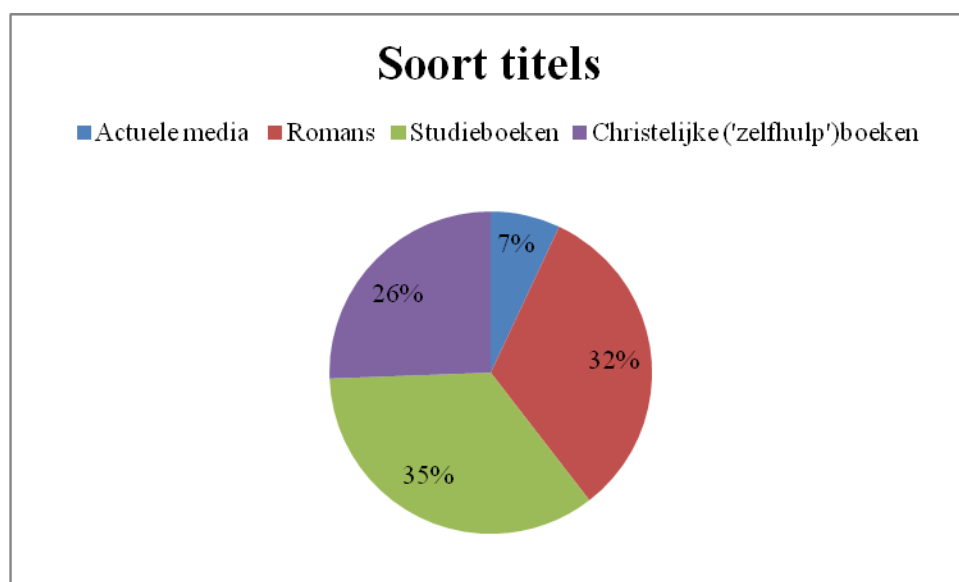
C. Rollin, <i>De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres, par rapport à l'esprit et au coeur</i>, 4 dln. (Parijs, 1726-1728).	1	Frans; studieboeken
Eurip[ides], [zonder titel].	1	Grieks(e) tragediedichter; studieboeken
Hennert, <i>mathesis</i>.	1	Nederlands; studieboeken
Naslind (?), <i>Huisb. Aan Jongelingen</i>	1	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Lavaters leven.	1	Duits; romans
<i>Vaderlandsche [nieuwe] [hedendaagsche] [algemeene] letteroefeningen. Verscheen v.a. 1761.</i>	1	Nederlands; actuele media
Memorabilia.	1	Grieks; studieboeken
Boek H.(eringa?)	1	Onbekend; studieboeken
R. Feith, <i>Het Graf, in vier zangen</i> (Amsterdam, 1792).	1	Nederlands; romans
Bilderdijk, [zonder titel].	1	Nederlands; romans
*J.M. Schröck, <i>Allegemeine Biographie</i>, 7 dln. (Berlijn, 1767-1789).	1	Duits; romans
C.G. Saltzman, <i>Uitvoerig verhaal hoe Ernst Haverveld van een' boer een vrijheer is geworden</i> (Amsterdam, 1806).	1	Nederlands; romans
*A. von Kotzebue, <i>De predikantsdochter</i>, 2 dln. (Amsterdam, 1806-1807).	1	Nederlands; romans
*Roman Betje Wolff en Aagje Deken	1	Nederlands; romans
A.H.J. Lafontaine. <i>Theodoor, of de vondeling</i>, 2 dln. (Haarlem, 1806).	1	Nederlands; romans
A. IJpey, <i>Geschiedenis der christelijke kerk in de 18^e eeuw</i>, 13 dln. (Utrecht, 1797-1815).	1	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
Niemeijer, [zonder titel; m.b.t. beroepskeuze].	1	Duits; christelijke ('zelfhulp')boeken
Garve, [zonder titel; m.b.t. beroepskeuze].	1	Duits; christelijke ('zelfhulp')boeken
*C.A.G. Gode, <i>England, Wales, Irland und Schottland</i>, 5 dln. (Dresden, 1803-1805).	1	Duits; studieboeken
J.T. Hermes, <i>Für Töchter edler herkunft. Ein geschichte</i>, 3 dln. (Leipzig, 1787).	1	Duits; studieboeken
*Spectateur.	1	Nederlands; actuele media
Garve, <i>Zum Cic</i>.	1	Duits; studieboeken
*Schiller, <i>Licht und Wärme. Gedicht, verscheen in: Musenalmanach für das Jahr 1798</i> (Tübingen,	1	Duits; romans

1798).

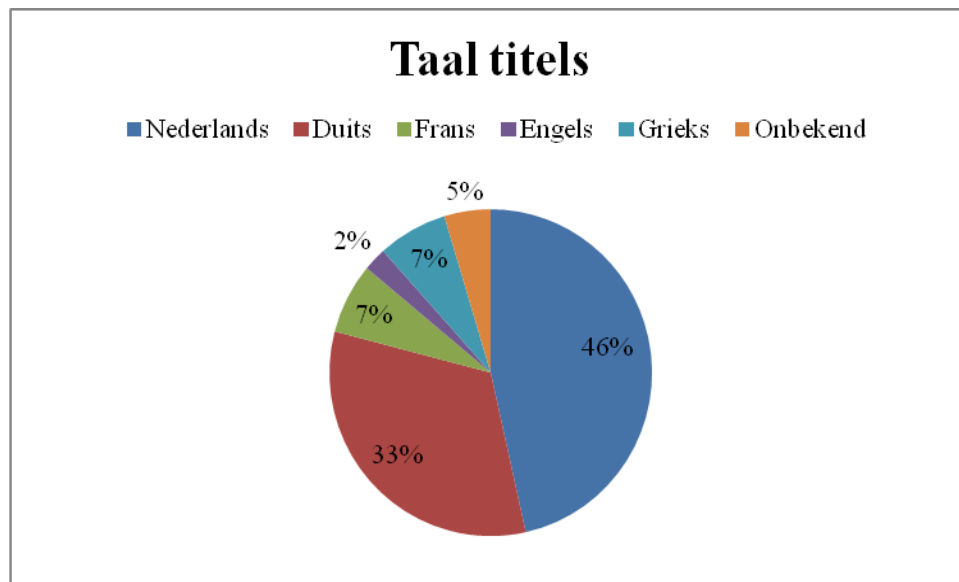
Voorschrift der Zedeleer (?)	1	Nederlands; christelijke ('zelfhulp')boeken
*M.A. Jullien, <i>Essai sur l'emploi du tems; ou méthode qui a pour objet de bien régler l'emploi du tems, premier moyen d'être heureux; destinée spécialement a l'usage des jeunes gens de 15 a 25 ans, (Parijs, 1808).</i>	1	Frans; studieboeken

* = Over deze titels heeft Alexander van Goltstein enkel vermeld dat hij ze heeft gekocht, het voornemen had ze te kopen of te lezen, of ze lange tijd geleden ooit een keer heeft gelezen.

Tabel 2 *Het soort lectuur dat Alexander van Goltstein las in percentages.*

Tabel 3 *De taal waarin Alexander van Goltstein lectuur las in percentages.*

Tabel 4 *Aantal leesnotities van 1801 tot en met 1808 van Alexander van Goltstein naar dagdeel en seizoen.*

Dagdeel	Totaal	Winter	Lente	Zomer	Herfst
Ochtend	13	1	2	2	8
Middag	6	0	1	0	5
Avond	14	5	2	3	4
Onbekend	38	14	5	12	7
Totaal	71	20	10	17	24

Tabel 5 Aantal leesnotities van Jan Bastiaan Molewater (medicijnenstudent) per titel.

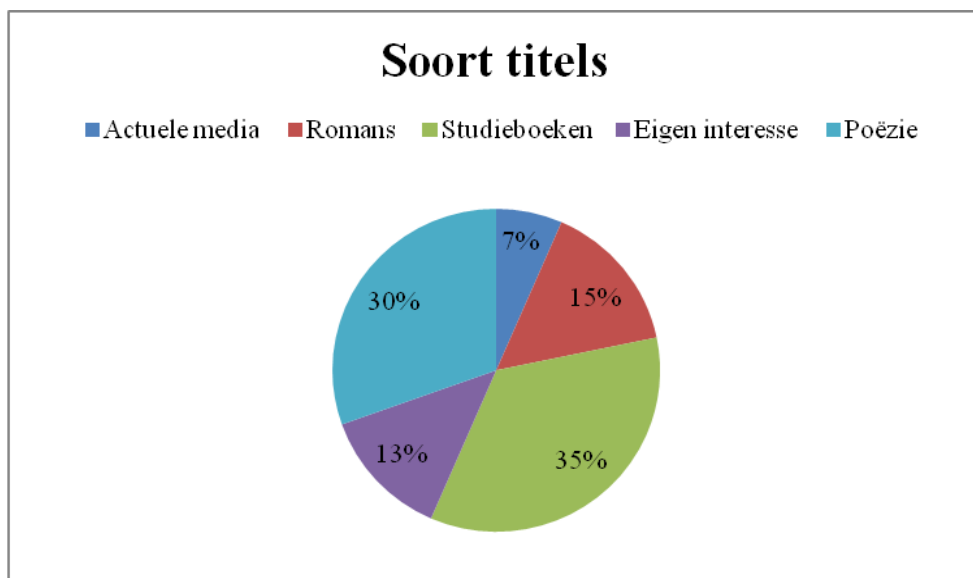
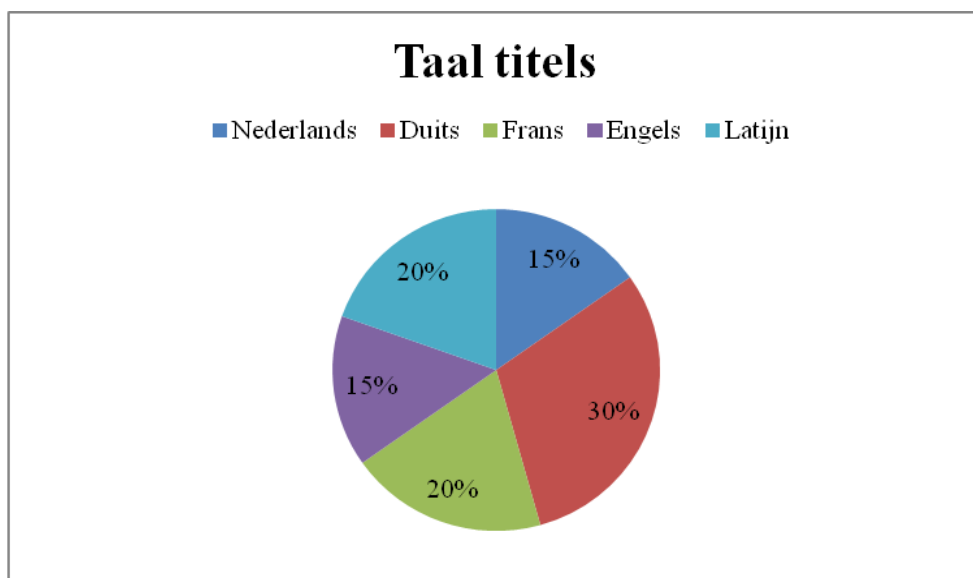
Titels (46)	Aantal malen	Categorieën
*Johann Wolfgang von Goethe, <i>Wilhelm Meisters Lehrjahre</i> (1794) + brief hierover.	10	Duits; romans
Marie François Xavier Bichat, <i>Recherches Physiologiques sur la vie et la mort</i> (5de druk, 1829).	4	Frans; studieboeken
Nicolaas Beets (w.o. <i>José</i> (1834), <i>Kuser</i> (1835)).	3	Nederlands; poëzie
Karl Admund Rudolphi (w.o. <i>Grundriss der Physiologie</i> (1823).	3	Duits; studieboeken
Luckenbach, <i>Historia Morborum</i>.	3	Latijn; studieboeken
Jean-Jacques Rousseau, <i>Confessions</i> (1770).	2	Frans; eigen interesse
Ludwig Hermann Friedländer, <i>Fundamenta doctrinae pathologicae sive de morbi corporis animiqua ratione atque natura libri tres scholarum causa conscripti</i> (1827-1828).	2	Latijn; studieboeken
Georg Friedrich Hildebrandt, <i>Handbuch der Anatomie der Menschen. Vierte umgearbeitete und sehr vermehrte Ausgabe besorgt von Ernst Heinrich Weber</i> (1789-1792).	2	Duits; studieboeken
Philip Willem van Heusde, <i>De Socratische School of Wijsgeerte voor de Negentiende Eeuw</i> (1834-1835).	2	Nederlands; eigen interesse
*Jean-Baptiste Poquelin (1622-1673) was een Franse blijspelschrijver, die onder de pseudoniem Molière de onwetendheid van de artsen bekritiseerde.	2	Frans; poëzie
<i>Revue de Paris</i> (o.a. artikel over Edward George Bulwer Lytton, Engels romanschrijver en politicus en <i>Le Père Goriot</i> van Balzac).	2	Frans; actuele media
Georg Christoph Conradi, <i>Handbuch der speciellen Pathologie</i> (Nederlandse vertaling uit 1835).	2	Duits; studieboeken
C. Pruys van der Hoeven, <i>Initia disciplinae pathologicae: [...]</i> (1834).	2	Latijn; studieboeken
*<i>Materies medica</i> (geneesmiddelenleer).	1	Latijn; studieboeken
*Walter Scott (1771-1832) was een Schotse schrijver en grondlegger van de historische roman.	1	Engels; romans
*James Fenimore Cooper (1789-1851) was een Amerikaanse romanschrijver, die bekend is geworden om zijn verhalen over het Amerikaanse pioniers- en Indianenleven.	1	Engels; romans
*<i>De Muzen. Nederlandsch tijdschrift voor de</i>	1	Nederlands; actuele media

<i>beschaafde en letterkundige wereld</i> (voorloper van <i>De Gids</i>).		
*George Gordon lord Byron, <i>Lara, a tale</i> (1814).	1	Engels; (romantische) poëzie
George Gordon lord Byron, <i>Manfred, a dramatic poem</i> (1817).	1	Engels; (romantische) poëzie
Johann Gottfried (von) Herder, <i>Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit</i> (4 dln., verschenen tussen 1748-1791).	1	Duits; eigen interesse
*Plato, <i>Phaedo</i> . ⁶⁰	1	Latijn; eigen interesse
Hieronymus David Gaubius, <i>Institutiones pathologiae medicales</i> (1758).	1	Latijn; studieboeken
*Philipp Friedrich Wilhelm Vogt, <i>Lehrbuch der Pharmakodynamik</i> (1828).	1	Duits; studieboeken
*Joannes Adrianus van de Water, <i>Beknopt doch zoo veel mogelijk volledig handboek voor de leer der geneesmiddelen (materies medica)</i> (1829).	1	Nederlands; studieboeken
Een werk van de Duitse dichter, toneelschrijver en filosoof Johann Christoph Friedrich von Schiller (1759-1805) in zakformaat.	1	Duits; poëzie
*Siegenbeek, <i>Woordenboek voor de Nederduitsche Spelling</i> (1805); Bilderdijk, <i>Woordenboek voor de Nederduitsche Spelling</i> (1829).	1	Nederlands; studieboeken
*Immanuel Kant, <i>Von der Macht des Gemüths, durch den bloßen Vorsatz seiner krankhaften Gefühle Meister zu sein</i> (Schultz 1992).	1	Duits; eigen interesse
*Publius Ovidius Naso, <i>Methamorphoseon</i> ('Chaos').	1	Latijn; poëzie
*Honoré de Balzac, <i>Le père Goriot</i> (1834).	1	Frans; romans
*De Franse auteurs François Guillaume Jean Stanislas Andrieux (1759-1833); Pierre Corneille (1606-1684); François la Rochefoucauld (1613-1680); Jean de la Bruyère (1645-1696); François de Malherbe (1555-1628) en Pierre-Jean Béranger (1780-1857), <i>Chansons</i> (1815).	1	Frans; romans
Walter Scott, <i>The Bride or Lammermoor</i> (1819).	1	Engels; romans
Taco Roorda, <i>Ontwikkeling van het begrip der Philosophie, [...]</i> (1835).	1	Nederlands; eigen interesse
*Homerus, <i>Odysee</i> (8 ^{ste} boek).	1	Latijn; poëzie
*James Justinian Morier (pseudoniem Zohrab),	1	Engels; romans

⁶⁰ Denken over het 'zelf': Plato ziet de ziel als zuiver geestelijk of volstrekt onstoffelijk, die onsterfelijk is en al bestaat vóór de geboorte. Jan Bastiaan Molewater is het met deze opvatting eens.

<i>Ayesha, the maid of Kars</i> (1834).		
Barbier, <i>Il Pianto</i> (1833).	1	Frans; poëzie
Philippe Pinel, <i>Nosographie philosophique; [...]</i> (1818).	1	Frans; studieboeken
*<i>Principes généraux sur la methode d'étudier et d'observer en médecine; opgenomen in deel I, pag. XXXIII – CXX (?)</i>	1	Frans; studieboeken
*Dietrich Wilhelm Heinrich Busch, <i>Lehrbuch der Geburtskunde</i> (1829). Nederlandse vertaling <i>Leerboek der Verloskunde</i> (1835).	1	Duits; studieboeken
*Kurt Polycarp Joachim Sprengel, <i>Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde</i> (1800-1803/1821-1840).	1	Duits; studieboeken
Goethe, <i>Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit</i> (1811-1822).	1	Duits; poëzie
Goethe, <i>Iphigenie auf Tauris</i> (1787).	1	Duits; poëzie
Goethe, <i>Torquato Tasso</i> (1790).	1	Duits; poëzie
Goethe, <i>Hermann und Dorothea</i> (1797).	1	Duits; poëzie
*Quintus Horatius Faccus (6508 voor Chr.) was een Romeins dichter.	1	Latijn; poëzie
<i>Nederlandsche Muzen-Almanak</i> (over Van Lennep, Victor Hugo en Beets).	1	Nederlands; actuele media
William Shakspeare (1564-1616) was een Engels toneelschrijver en dichter.	1	Engels; poëzie

* = Over deze titels heeft Jan Bastiaan Molewater enkel vermeld dat hij ze heeft gekocht, het voornemen had ze te kopen of te lezen, of ze lange tijd geleden ooit een keer heeft gelezen. Jan Bastiaan Molewater haalt ook vaak titels aan om zijn gedachten/gevoelens te ondersteunen en/of een vergelijking te maken met recent gelezen lectuur.

Tabel 6 *Het soort lectuur dat Jan Bastiaan Molewater las in percentages.*Tabel 7 *De taal waarin Jan Bastiaan Molewater lectuur las in percentages.*Tabel 8 *Aantal leesnotities van 1833 tot en met 1835 van Jan Bastiaan Molewater naar dagdeel en seizoen.*

Dagdeel	Totaal	Winter	Lente	Zomer	Herfst
Ochtend	11	0	7	3	1
Middag	2	0	0	1	1
Avond	11	0	4	3	4
Onbekend	10	0	2	3	5
Totaal	34	0	13	10	11

Tabel 9 Aantal leesnotities van Jacob David Mees (rechtenstudent) per titel.

Titels (95)	Aantal malen	Categorieën
<i>(Nieuwe) Rotterdamsche Courant</i>	39	Nederlands; actuele media
Victor Hugo, <i>Les Misérables</i>, Parijs, 1862. Deel 1t/m 10.	19	Frans; romans
S. Vissering, <i>Handboek der praktische Staathuishoudkunde (1867), Herinneringen, (1863-1872), Graanhandel.</i>	19	Nederlands; studieboeken
J.G. Kist, <i>Beginselen van handelsregt volgens de Nederlandsche wet (6 dln.), De bepalingen der Nederlandsche wet omtrent tweede en verdere huwelijken (1873).</i>	16	Nederlands; studieboeken
F. Reuter, <i>Gedroogde kruiden</i>, Leiden (Engels) 1866. Deel 1, 2 en 3.	10	Nederlands; romans
C. W. Opzoomer, <i>Het wezen der kennis: [...] (1863), Aanteekening op de wet houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk (1864), Onze achterlijkheid in de kunst der wetgeving, [...] (1873).</i>	10	Nederlands; studieboeken
Adrianus Catherinus Holtius (1786-1861) was vanaf 1835 hoogleraar in de Rechten te Utrecht.	9	Nederlands; studieboeken
Charles Dickens, <i>Pickwick Papers</i>, 1837-1838.	9	Engels; romans
Instituten	9	Nederlands; studieboeken
Charles Dickens, <i>The Life and Adventures of Nicholas Nickleby</i>, 1838.	8	Engels; romans
W.H. Dixon, <i>New America (1867).</i>	6	Engels; studieboeken
E.A.D. de las Cases, <i>Mémorial de Sainte-Hélène, [...] Bruxelles (L’Imprimerie de H. Remy) 1822-1832 (8 dln.).</i>	6	Frans; studieboeken
R. Fruin, <i>Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598, Leiden (Drabbe) 1857-1858.</i>	6	Nederlands; studieboeken
W.H. Dixon, <i>Spiritual wives</i>, 1868. Deel 1 en 2.	6	Engels; studieboeken
<i>De Gids</i> (o.a. over Bulwer; ‘Wetenschappelijk Nederlandsch’ door Dr. A. Pierson)	6	Nederlands; actuele media
Edward Bulwer-Lytton, <i>My novel; or varieties in English life</i>, 1853. Deel 1, 2, en 3.	5	Engels; romans
Wilhelm Roscher, <i>Die Grundlagen der Nationaloekonomie: ein Hand- und Lesebuch fuer</i>	4	Duits; studieboeken

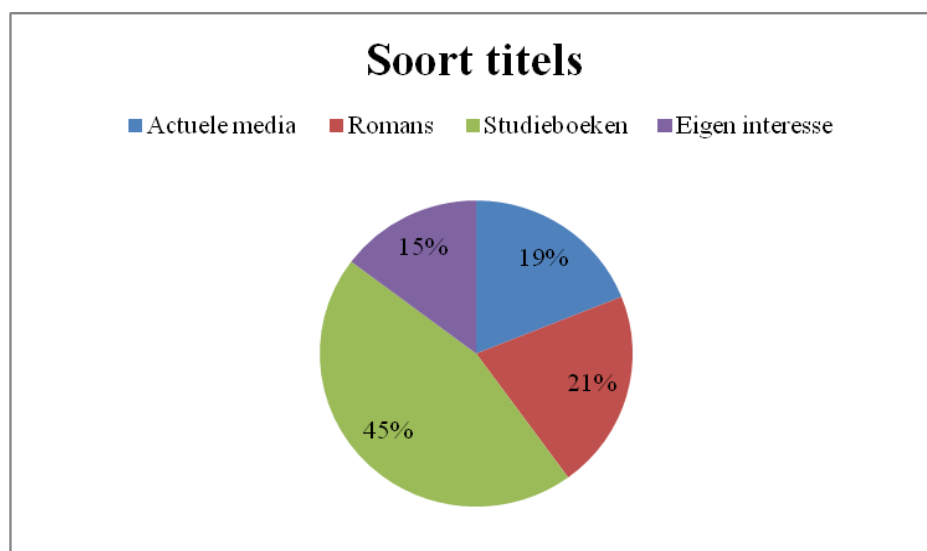
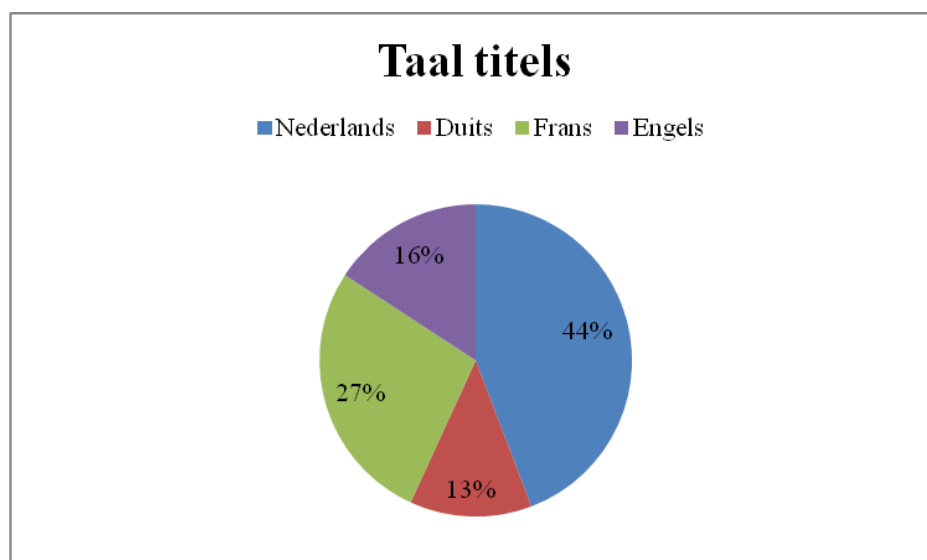
<i>Geschaeftsmaenner und Studierende, Stuttgart (Cotta'sche Buchhandlung) 1871 (9e herziene druk). (Vergeleken met Mill.)</i>		
Robert von Mohl (1799-1875) was een liberaal staatsrechtgeleerde en politicus.	4	Duits; studieboeken
Théodore Juste, <i>La révolution Belge de 1830, [...]</i>, Den Haag (Nijhoff) 1872, 2 delen.	4	Frans; studieboeken
A. Held, <i>Die deutsche Arbeiterpresse der Gegenwart</i>, Leipzig 1873.	4	Duits; studieboeken
Rudolf von Gneist, <i>Der Rechtsstaat</i>, Berlin (Springer) 1872.	4	Duits; studieboeken
Johann Wolfgang Goethe, <i>Die Leiden des jungen Werthers</i>, oorspronkelijke uitgave 1774.	3	Duits; romans
H. de Veer, <i>Trou-Ringh voor 't jonge Holland</i>, Leiden 1868.	3	Nederlands; romans
John Forster, <i>The Life of Charles Dickens</i> (3 delen), Londen (Chapman and Hall) 1872	3	Engels; eigen interesse
<i>De Nederlandsche Spectator</i>	3	Nederlands; actuele media
Constantin-François de Chasseboeuf de Volney, <i>Les ruines, ou, Meditation sur les revolutions des empires</i>, Parijs 1791.	3	Frans; studieboeken
Emile Erckmann en Alexandre Chatrian, <i>Histoire d'un paysan, 1789-1815</i>, Parijs 1868.	3	Frans; romans
W.C. Mees, <i>Proeve eener geschiedenis van het bankwezen in Nederland, gedurende den tijd der Republiek</i>, Rotterdam, 1838.	3	Nederlands; studieboeken
William Makepeace Thackeray, <i>The book of Snobs: [...]</i> (1847), <i>The great Hoggarty diamond</i> (1841).	3	Engels; romans
<i>Studenten-Weekblad: orgaan voor Noord- en Zuid-Nederland / Vox Studiosorum: Studenten-Weekblad.</i>	3	Nederlands; actuele media
Max Wirth, <i>De sociale kwestie</i>, Deventer 1873.	3	Nederlands; studieboeken
H. von Scheel, <i>Die Theorie der sozialen Frage</i>, Jena (Mause) 1871.	2	Duits; studieboeken
Allard Pierson, <i>Intimis</i>, 1861.	2	Nederlands; eigen interesse
Franz Wilhelm Junghuhn, <i>Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java: [...]</i>, Amsterdam (Guenst) 1867.	2	Nederlands; romans
Victor Hugo, <i>Bug-Jargal. Le dernier jour d'un condamné</i>, Parijs 1818.	2	Frans; romans

<i>Journal des economistes: revue bimensuelle de la science economique et de la statistique</i>	2	Frans; actuele media
<i>L'indépendance Belge / Independant: journal politique administratif commercial et litteraire.</i>	2	Frans; actuele media
<i>Oeuvres de Pothier, annotées et mises en correlation avec le code civil et la législation actuelle par Bugnet, Paris, 1845-1862 (10 delen).</i>	2	Frans; studieboeken
<i>François Laurent, Histoire du droit des gens et des relations internationales, Gent 1850 (18 delen).</i>	2	Frans; studieboeken
Motley was een Amerikaanse historicus en diplomaat die ook in Nederland veel gelezen werd.	2	Engels; eigen interesse
A. Moreau de Jonnés, <i>Eléments de statistique, [...], Parijs 1847.</i>	2	Frans; studieboeken
C. Rozenraad, <i>De muntkwestie, 's-Gravenhage 1863.</i>	2	Nederlands; eigen interesse
Carl von Rotteck, <i>Allgemeine Weltgeschichte fuer alle Staende: [...], Stuttgart (Hoffmann) 1841.</i>	2	Duits; studieboeken
Walter Bagehot, <i>Physics and politics, [...], Londen 1872.</i>	2	Engels; eigen interesse
William H. Prescott, 'Cervantes' in Idem., <i>Biographical and Critical Essays, London (C. Routledge & Co.) 1856, 67-94.</i>	2	Engels; eigen interesse
Marcus Tullius Cicero (Romeins schrijver), <i>Tusculanae disputationes.</i>	2	Engels; eigen interesse
Conrad Busken Huet, <i>Verspreide polemische fragmenten, Haarlem (A.C. Kruseman) 1864.</i>	2	Nederlands; romans
<i>Los en vast</i> (o.a. kritiek verschenen onder de titel 'Hilda')	2	Nederlands; actuele media
<i>(Punch or the London) Charivari</i>	2	Frans; actuele media
<i>Revue des Deux Mondes</i>	2	Frans; actuele media
<i>Paleis van justitie, populair weekblad voor binnen- en buitenlandse rechtspleging</i>	1	Nederlands; actuele media
Georg Friedrich Puchta (1798-1846) was hoogleraar Romeins recht.	1	Nederlands; studieboeken
Madame la baronne de Stael Holstein, <i>De l'Allemagne, Bruxelles 1820.</i>	1	Frans; romans
Herbert Spencer, <i>Descriptive sociology or, [...], London (Williams and Norgate) 1872, 15 delen.</i>	1	Engels; studieboeken
J.G. Ottema, <i>Thet Oera Linda Bok, [...], Leeuwarden (H. Kuipers) 1872.</i>	1	Nederlands; eigen interesse

<i>Tijdschrift voor Nederlandsch Indië</i>	1	Nederlands; actuele media
K.F. Becker (uit het Duits vertaald door A. Doijer Tz.), <i>Algemeene geschiedenis</i>, Haarlem (Bohn) 1851, 10 dln..	1	Nederlands; studieboeken
J.B. Say (uit het Frans vertaald door H. Houck), <i>Beginselen der Staatshuishoudkunde</i>, Amsterdam 1866.	1	Nederlands; studieboeken
<i>Verslag aan den Koning omtrent het muntwezen, uitgebracht door de Staatscommissie bij Zijner Majesteits besluit van den 30sten October 1872, 's Gravenhage (Algemeen Landsdrukkerij) 1873.</i>	1	Nederlands; actuele media
G. van Tienhoven, <i>Redevoering over de waarde van het Romeinsche recht voor de studie van het hedendaagsche privaatrecht</i>, 's Gravenhage (Nijhoff) 1869.	1	Nederlands; studieboeken
<i>Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek</i>	1	Nederlands; actuele media
<i>Het volksbelang: orgaan van het Liberaal Vlaams Verbond</i> , Gent 1867.	1	Nederlands; studieboeken
'Dr. Strauss' Confession,' <i>The Edinburgh review of critical journal</i>, CXXXVIII (july-oct. 1873), 536-69.	1	Engels; eigen interesse
<i>Die Österreichisch-preußischen Beziehungen [...]</i>, von einem Deutsch-Österreicher, Leipzig 1870.	1	Duits; eigen interesse
Joël Emanuel Goudsmit, <i>Oratio [...]</i>, Leiden 1871. (Docent van Jacob David Mees.)	1	Nederlands; actuele media
J. Hees van Berkel, <i>Iets over wetgeving [...]</i>, 's-Gravenhage 1842.	1	Nederlands; studieboeken
<i>Album der Natuur: [...]</i> , Haarlem 1852-1909.	1	Nederlands; eigen interesse
E.Legouvé, <i>Sully</i>, Parijs 1873.	1	Frans; romans
J. Lermina, <i>Histoire de la misère ou le prolétariat à travers les âges</i>, Paris 1868.	1	Frans; studieboeken
Mr. J. Knottenbelt, <i>Volkshuishoudkunde. [...]</i>, Arnhem (J. Voltelen) 1872.	1	Nederlands; studieboeken
Robinet, <i>Danton: Mémoire sur sa vie privée</i>, 1865.	1	Frans; romans
Gustave Droz, <i>Monsieur, madame et bébé</i>, Paris (Hetzl) 1856.	1	Frans; romans
Leon Faucher, <i>Du système de Louis Blanc: ou le travail, l'association et l'impôt</i>, Paris (Gerdes) 1848.	1	Frans; studieboeken
Edward Georg Bulwer-Lytton, <i>Kenelm Chillingly: his adventures and opinions</i> 4dl. (1873).	1	Engels; romans
Friedrich Carl von Savigny, <i>Das Obligationenrecht</i>	1	Duits; studieboeken

<i>als Theil des heutigen Romischen Rechts, 2 Bände, Berlin (Veit) 1851-3.</i>		
J.C.J. Kempees, <i>Beginselen der meetkunst, benevens vraagstukken en oefeningen ter toepassing</i> , Breda (Broese) 1854 (2 ^e druk).	1	Nederlands; studieboeken
G.L. Jansma van der Ploeg, <i>De strafregtspleging en het strafrecht der Romeinen, in verband met de ontwikkeling van staat en volk</i> , Amsterdam (Van Cleef) 1855.	1	Nederlands; studieboeken
A. de Pinto, <i>Handleiding tot het Burgerlijk Wetboek</i> , Utrecht 1860 (4 ^e , verbeterde druk).	1	Nederlands; studieboeken
Jean François Eugène Robinet, <i>Danton, mémoire sur sa vie privée, appuyé de pièces justificatives</i> , Parijs, 1865.	1	Frans; studieboeken
G. Vapereau (red.), <i>Dictionnaire universel des contemporains contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers</i> , Parijs, 1872. (Over Victor Hugo.)	1	Frans; eigen interesse
<i>De Tijdspiegel</i>	1	Nederlands; actuele media
H.G. Becht, <i>Het magnetismus: een woord tot hen, die van dit middel hulp in ziekten verwachten</i> , Amsterdam 1872.	1	Nederlands; actuele media
<i>Uilenspiegel</i>	1	Nederlands; actuele media
Thomas B. Macaulay, <i>Warren Hastings</i> , Leipzig (Tauchnitz) 1850.	1	Duits; studieboeken
Alfred Auguste Cuvillier-Fleury, <i>Études et portraits</i> , Paris 1865. (Over <i>Les Misérables</i> .)	1	Frans; eigen interesse
Victor Hugo, <i>Han d'Islande</i> , Parijs 1823.	1	Frans; romans
A. Diezmann, <i>Goethes Liebschaften und Liebesbriefe</i> , Leipzig (Wigand) 1868.	1	Duits; romans
Multatuli, <i>Ideeën</i> , Derde bundel, Amsterdam (Gebr. Van Helden) 1871.	1	Nederlands; romans
M. de Vries, <i>Nederlands bevrijding: toespraak bij de vaderlandsche feestviering te Brielle, den 1 april 1872</i> , Brielle 1872.	1	Nederlands; actuele media
M. Thiers, <i>Histoire de la Revolution du 4 Septembre et de l'insurrection du 18 Mars: dépositions de M. Thiers devant les commissions d'enquête parlementaire du 4 Septembre et du 18 Mars</i> , Paris (Garnier) 1873.	1	Frans; studieboeken

J.H. von Kirchmann, <i>UEber den Communismus der Natur: ein Vortrag gehalten in dem Berliner Arbeiter-Verein im Februar 1866, Berlin 1866.</i>	1	Duits; studieboeken
J. de Bosch Kemper, <i>Het Wetboek van Strafvordering, Amsterdam 1838-1840, 3 dln..</i>	1	Nederlands; studieboeken
John Stuart Mill, <i>On Liberty, 1859.</i>	1	Engels; studieboeken
J.B.A. Godin, <i>Solutions sociales, Paris (Le Chevalier) 1871.</i>	1	Frans; studieboeken
<i>Revue Britanique ou choix d'articles des meilleurs écrits périodiques de la Grande-Bretagne, Parijs 1825-1901.</i>	1	Frans; eigen interesse

Tabel 10 *Het soort lectuur dat Jacob David Mees las in percentages.*Tabel 11 *De taal waarin Jacob David Mees lectuur las in percentages.*

Tabel 12 *Aantal leesnotities van 1872 tot en met 1874 van Jacob David Mees naar dagdeel en seizoen.*

Dagdeel	Totaal	Winter	Lente	Zomer	Herfst
Ochtend	19	5	14	0	0
Middag	19	6	13	0	0
Avond	25	4	21	0	0
Onbekend	98	46	52	0	0
Totaal	161	61	100	0	0